

دیل، جمعیت، شعور

- اوخوجویا
- دیل
- بیرینجی فصیل: دیلین ماهیتی
- ایشار مدن نیطقه‌دک
- نیطق و فعالیت
- امک، جمعیت و دیل
- سۆزلر و شئیلر
- دیلین و نیطقین فونکسیالاری

اوخوجویا

اینسانلار آراسیندا ان موهوم اونسیت واسیطه‌سی اولان دیل حاقینداکی بو کیتابدا دیلین بعضی فلسفی مسالهلریندن بحث ائدیلمیش. همچین دیلین ماهیتی، اونون اینسان حیاتیندا اوینادیغی رول، دیلین یارانماسی، ایشار مدن نیطقه دوغرو اینکیشافی فلسفی باخیمدان آراشدیریلیر. عادت، علمی ادبیاتدا ایدیعا ائدیلمیش کی، دیل امک فعالیت زامانی جمعیتده یارانمیشدیر، جمعیتدن کناردا دیل یارانا بیلمزدی. بو زامان اونودولور کی، جمعیت اوزو ده دیلسیز مؤوجود اولما بیلمزدی. غریبه وضعیتدیر: دیل جمعیتسیز، جمعیت ده دیلسیز یارانمیش. بس، اوندان نجه اولموشدور کی، بیرینین وارلیغی دیگرینی شرطلندیرن و نه زامانسا ایکیسی ده مؤوجود اولمایان بو ایکی ایجتیماعی حادثه عمله گلیمیشدیر؟ نیطق اینسان فعالیت ايله علاقه سی نجه اولموشدور؟ هانسی اول یارانمیشدیر: امک، جمعیت، یاخود دیل؟ سۆزلرین اشیالارا، اشیالارین سۆزلره موناسیبتی نجهدیر؟ اشیالارین آدلاری، عومومیتله آدلاندیرما تصادوفی، یاخود شعورلو اولموشدور؟ دیل و نیطق آراسینداکی موناسیبت نجهدیر؟ مو عاصیر اینسانین حیاتیندا دیل نه کیمی اهمیت مالیکدیر؟ بوتون بو سواللارا مؤلیف تاریخ علمی باخیمیندان یوخ، دیلچیلیک و فلسفی علملر باخیمیندان جاواب وئرمه‌یه چالیمیشدیر.

کیتابدا دیل و شعور آراسینداکی موناسیبتلره علمی باخیمدان یاناشیلیر، بو موناسیبتلر فلسفه و پسیکولوگییا علملرینین، خصوصن نئروپسیکولوگیاین سون نایلیتلری اساسیندا آراشدیریلیر. بو نؤقطه‌یه نظر دن دیل و جمعیت، دیل و تاریخ پرولململرینین تدقیقینه ده کیتابدا گنیش یئر وئرلمیشدیر.

کیتاب قاباقجیل دونیا علمی نین موترقی ایدئالاری اساسیندا یازلمیشدیر. مؤلیف علمی ادبیاتدا ایرهلی سورولموش فیکیر، ایدئیا، نظریه و فرضیه‌لره تنقیدی یاناشمیش، بونلارین مثبت و منفی جهتلرینی اوخوجویا ایضاح ائتمگه چالیمیشدیر.

نظر دن کنچیریلن و تدقیق ائدیلمیش پرولململرین موهوم بیر قیسمی نه اینکی آذربایجان دیلینده (آذربایجان دیلچیلیگینده یوخ!)، عئینی زاماندا علمده ایله دفعه قالدیریلیر. مؤلیف بیر سیرا حاللاردا بو پرولململرین حلینده مو عاصیر علمی ایدئالارلا تضاد تشکیل ائدن فیکیرلر ایرهلی سورور، بعضاً مو عاصیر دیلچیلیگه قبول ائدیلمه‌ین، بعضاً ایسه تنقید ائدیلمیش (ردد ائدیلمیش) دئییک، داها دوغرو اولاردی) ایدئالارا ایسناد ائدیر. لاکین قئید ائدیلمه‌لیدیر کی، مؤلیف دیلین فلسفی مسالهلرینی تدقیق و ایضاح ائدیرکن هر یئرده دیالکتیک و تاریخی ماتریالیزم فلسفی مودعالاریندان چیخیش ائدیر.

قئید ائدیلمه‌لیدیر کی، ایندییه‌دک تدقیقاتچیلار دیلین فلسفه ايله باغلی پرولململریندن دانیشارکن اوز فیکیرلرینی ثبوت ائتمک اوچون مارکس و ائنتلسین اثرلریندن سیتاتلار گتیرمیش، اونلارین فیکیرلرینه اساسلانمیشلار. لاکین هئچ کس اونلارین فیکیرلرینده کی معنائین درینلیگینه دیقت یئتیرمه‌میشدیر. مارکس و ائنتلس اوز اثرلرینده دیل و تفکورون موناسیبتیندن دانیشمامیشلار، دیل و شعورون موناسیبتیندن بحث ائتمیشلر، حالبوکی ایستر آذربایجان، ایستر سه ده عومومیتله سوونت دیلچیلری بو بارده همیشه مارکس و ائنتلسین مشهور سۆزلرینه موراجیعت ائتمیشلر («دیل ده شعور قدر قدیمدیر»). «دیل باشقا اینسانلار اوچون مؤوجود اولان و یالنیز بونولا دا منیم اوزوم اوچون مؤوجود اولان پراکتیک رئال شعور دور» و س.). اونلارین فیکیرینجه، گویا شعور و تفکور عئینی حادثه دیر. عکسینه مارکس و ائنتلس

دیل و تفکورون مونا سبیتیندن دانیشماق ایستسه ایدیله، «شعور» سۆزونو یوخ، «تفکور» سۆزونو ایشله دردیله. محض بو کیمی سبیلره گۆره مؤلیف مارکس و اننقلسین فیکرلرینه موراجیعت انتدیگده اونلارین ایندییه دک وئریلمیش ایضاحیندان چیخیش ائتمیر، اکثر حاللاردا اؤز شرحینی تقدیم ائدیر.

لاکین نظره عالماق لازیمدیر کی، بو کیتابدا تقدیم اندیلان دیلین فلسفی پروبلنلرینین اکثریتی علمده ایله دفعه قالدیریلیر. اونا گۆره ده گومان ائدیرم کی، سهولریم، یانلیش، یاخود دولاشیق فیکرلریم اولمامیش اولماز. کیتابدا راست گلهجگینیز نۇقسانلار و عومومیتله کیتابدا قالدیردیغیم مسالهلر باره سینده فیکر، مصلحت، آرزو و تکلیفلرینیزی منه بیلدیرسه نیز، قاباجادان اؤز مینتندار لیغیمی بیلدیریرم.

دیل

اینساننی اطراف موحیطه حاکیم ائدن، بوتون جانلیلارین فؤقونده ساخلایان دیلیدیر. اینسان دیلدن هر گون، هر ساعات ایستیفاده ائدیر. چوخ واخت اینسان حیاتیندا ایدراکین، شعورون، تفکورون اهمیتی اؤن پلانا چکیر، بونلارسیز اینساننی کیمی عومومیتله مۇوجود اولما بیلیمه جگینی سؤیله بییرلر. بو زامان اونودورلار کی، ایدراکین شعورون، تفکورون یارانماسی و فورمالاشماسیندا دیلین اهمیتی بؤیوکدور. دیل اولماسا ایدی ایدراک، شعور، تفکور حاقیندا، موعاصیر اینساننی اؤز حاقیندا بو گون صۇحبت بنله اولما بیلمز دی. اینساننی اینسان ائدن دیلیدیر.

اینسان حیاتیندا اونادیغی نهنگ رولا گۆره دیر کی، دیلین یارانماسی، گنرچکلیکله، شعورلا، تفکورله علاقه سی، عومومیتله دیل پروبلیمی بوتون دؤورلرده فیلسوفلاری ماراقلاندیرمیش، دیلچیلیک علمی یاراناندان اونون مرکزی مۇوضوعسونا چنور یلمیشدیر. «دیل ندر؟» سوالی دیلچیلری دیل حاقیندا علمین بوتون تاریخی بویو ماراقلاندیرمیشدیر. بو سوالا چوخلو و موختلیف جاوابلار وئریلمیشدیر. جاوابلار، مؤلیفلرین علمی دونیاگۆروشونو عکس ائتدیرمیش، دیلین تدقیقات مئتودلارینین، دیلین اینکیشافی، فورما و قانونا اویغونلوقلارینین موعینلشدیریلمه سینده جیدی تاثیر گؤسترمیشدیر.

دیلچیلیک علمی دیلین ماهیتی و طبیعتی حاقینداکی مودعالاریندا دیالکتیک ماتریالیزم فلسفه سی نین پرنسیپلرینه اساسلانیر. بو مودعالارا گۆره، دیلین اساس فونکسیالاری کومونیکاتیو (اونسیت)، فیکر (تفکور، نومیناتیو - دیل فیکر آلتی دیر)، ائستتیک-اؤموسیونال و اینعکاس فونکسیالاریدیر. دیل محض کومونیکاتیو و فیکری فورمالاشدیرما آلتی فونکسیالاری سایه سینده ایجتیماعی حادیثه اولور. دیلچیلیک علمی ده دیله بو باخیمدان - ایجتیماعی حادیثه اولماسی نۇقطة یی-نظریندن یاناشیر، دیلین طبیعتینی، اینکیشاف قانونا اویغونلوقلارینی، دیله شعورون و تفکورون، دیله جمعیتین قارشیلیقلی علاقه و مونا سبیتلرینی بو باخیمدان اؤیرنیر.

دیله ستروکتور باخیمندان یاناشماق، اونا بنله بیر تعریف وئره بیلیرک: دیل ایشارلر و اونلار آراسیندا علاقه لر سیستمدیر. دیله اونون فونکسیالاری، جمعیتده کی رولو و اینسان حیاتینداکی اهمیتی باخیمندان یاناشدیدا ایسه اونا بنله بیر تعریف وئرمک اولار: دیل اینسانلار آراسیندا ان موهم اونسیت و اسیطه سی، اینسان فیکرینین، تفکورونون فورمالاشماسی و اسیطه سی، اینسانلارین ائستتیک-اؤموسیونال حیسلرینین ایفاده و اسیطه سی، اینساننی معنوی عالمینی، اخلاقی نین، داورانیشینی، خالقین معنوی روحونون فورمالاشماسی و اسیطه سیدیر. بیز بو تعریفین سون و ان کامل تعریف اولماسی فیکریندن اوزاق اولساق دا، بیزجه، او، دیله ایندییه دک وئریلمیش تعریفلرین ان احاطه لیس، موکملیدیر. دیلسیز جمعیت، دئمهل، اینساننی اؤز مۇوجود اولما بیلمز. دیل اینساننی اینسان کیمی وارلیق فورماسیدیر.

بوتون بونلار دیلین فلسفی تعریفیدیر. دیلچیلیک علمی ایسه دیلی صیرف دیلچیلیک باخیمندان اؤیرنیر. دیل هر شئیدن اول دیل حاقیندا علمین، دیلچیلیگین تدقیقات اوبیئکتیدیر، پرنسپلیدیر. دیلین نظری پروبلنلرینی - دیل و شعور، دیل و تفکور، دیل و جمعیت، دیلین طبیعتی و ماهیتی، دیلین اینکیشاف قانونا اویغونلوقلاری، دیلین قنوسؤلۆژی و اونتولۆژی پروبلنلری-دیلچیلیگین بعضاً اوبرازلی صورتده دیلین فلسفه سی آدلاندیریلان عومومی دیلچیلیک آدلانان ساحه سینده اؤیرنیلیر.

نظری دیلچیلیک هر شئیدن اول دیلین ماهیتی پروبلنلرینی آیدینلاشدیرماقلا مشغول اولور، چونکی ان موهم اونسیت و اسیطه سی اولان دیل بو و یا دیگر درجده جمعیت، تاریخ، شعور، تفکور، پسیخیکا، فردین نطق قابیلیتی و س. ایله علاقه داردیر. محض بونا گۆره دیلچیلیک دیلین ماهیتی مسالهلری ایله آزا چوخ علاقه دار اولان دیگر علم ساحه لری ایله «کسیشیر»، بنله لیکله، آریق علم ساحه لری یارانیر.

البته، دیل اؤز اؤزونده اولان، اؤز اؤز اوچون اولان وارلیق، حادیثه دئییلیر. او، اوبیئکتیو گنرچکلیکده مۇوجود اولان دیگر وارلیق و حادیثه لرله سیخ علاقه داردیر. دیلین طبیعتینی دوزگون موعینلشدیرمک اوچون اونون دیگر اوبیئکتیو حادیثه لرله علاقه سینی دیالکتیک ماتریالیزم موعیندن آیدینلاشدیرماق لازیمدیر. دیلچیلیگین تاریخی دیلی باشقا حادیثه لرله یاخینلاشدیرماق حاللاری ایله دولودور. نظری

دیلچیلیدکه دیلین تفکور له علاقه لندیر یلمهسی اساسیندا منطیقي دیلچیلیک و دیل نظریهسی نین مننالیقویستیک اسپنکتی، دیلین اینسانین پسیکی فعالیتي ایله علاقه لندیر یلمهسی اساسیندا پسیکولوژی دیلچیلیک و دیل نظریهسی نین پسیکولینقویستیک اسپنکتی، دیلین دیگر اجتماعی اینستیتوتلار لا علاقه لندیر یلمهسی اساسیندا سوسیولوژی دیلچیلیک و دیل نظریهسی نین سوسیولینقویستیک و اننتولینقویستیک اسپنکتی، دیلین طبیعت حادیته لری ایله علاقه لندیر یلمهسی اساسیندا ناتورالیست دیلچیلیک و دیل نظریهسی نین آکوستیک-فیزیولوژی اسپنکتی یار انیر.

اون دوقوزونجو عصرین اورتالاریندان باشلا یاراق دیله واحد بوتؤو کیمی باخیلمیر. سون زامانلار، خصوصن ف. دئ سؤسوردن باشلا یاراق، نطق فعالیتینده دیل و نطق قارشیشلادیر یلماسی (انتینومیاسی، دیخوتومیاسی) گؤستر یلیر.

دیلي داها چوخ دیل و نطق دئییه قارشیدیر یلار. دیلین بئله پارچالانماسی اونون بیر بوتؤو واحد کیمی تدقیق اندیلمهسینه مانع اولور. اصلینده دیل و نطق قارشیشلادیر یلماسی شرطیدیر. نطق (یاخود نطقلر) دیلین رنگارنگ فردی تظاهور فورماسیدیر (فورمالاریدیر). بو مسالیه سونرا قاییداجاق و اونو گئنیش صورتده نظردن کچیرمگیک. بورادا ایسه آنجاق اونو قئید ائتمگی لازیم بیلیریک کی، نظری دیلچیلیک، اساسن، دیل پروبلملری ایله مشغول اولمالی، نطق حاقیندا ایسه تکجه عومومی مودعالار ایرهلی سورمکله کیفایتلمهیدیر؛ نطق پروبلملری ساحه دیلچیلیکری تدقیق ائتمهیدیر.

دیلین تدقیقینده ایکینجی چتینلیک سوبینکتله تدقیقات اوبینکتی آراسینداکی موناسیبت مسالهسیدیر. دیلچیلیگین تدقیقات اوبینکتی، پرنئمئتی ندر؟ شوبهسیز کی، دیلدر. ماتریالیست ادراک تعلیمینده سوبینکتله تدقیقات اوبینکتی آراسینداکی قارشیلیق مونسایبتله اساس یئر وئر یلیر. تدقیقاتین نتیجهسی سوبینکتین تدقیقات اوبینکتینه بسلهدیگی موناسیبتدن خئیلی درجهده آسلیدیر. بو موناسیبتین نجهلیگیندن آسلی اولاراق تدقیقاتین نتیجهسی اوبینکتیه ده، سوبینکتیه ده اولار بیلر. حتئ اوبینکتیه موناسیبتده بئله بوتون اوبینکتیه نتیجهلرله یاناشی سوبینکتیه مومنتلر ده نتیجهده موعین درجهده اوزونو گؤستر مهلیدیر، چونکی، بیزیم حیسلریمیز، قاور ایشلاریمیز اوبینکتیه عالمن سوبینکتیه اوبراز لاریدیر؛ قاوراما سوبینکتیه ایدنیالاردان اوبینکتیه حقیقته دوغرو حرکتدیر. قاوراما نه قدر گئنیش، اطرافلی و درین، تدقیقاتین اوبینکتی حاقیندا بیلدیگیمیز نه قدر احاطهلی و دقیق اولار سا، تدقیقاتین نتیجهسینده سوبینکتیولیک بیر او قدر آز اولار. بونا گؤره ده تدقیقاتین سونوندا سوبینکتیولیکدن چکیمک اوچون تدقیقاتی تدقیقات اوبینکتینی اوزو اوچون مومکون قدر دقیق موعینلشدیر مهلیدیر. بو باخیمدان دیلچیلیگه نیسبتن بوتون دیگر علم ساحه لری ایله مشغول اولانلارین بختی گئیر میشدیر، چونکی اولارین تدقیقات اوبینکتی بیلواسیطه موشاهیده اندیله بیلر، حالبوکی بیر اونسیت واسیطهسی کیمی دیلی بیلواسیطه موشاهیده ائتمک مومکون دئییلدیر. موعین بیر فردین نطقینی - شیفاهی شکیلده نطق فعالیتي و نطق آکتینی، یازیلی شکیلده بئنه ده صیرف فردی اولان و نطقین یازیلی کؤچورولموش فورماسینی، متنی - موشاهیده ائتمک اولار، آیری-آیری فردلرین نطقینی موشاهیده ائتمک اولار (قریبهیر، بئله چیخیر کی، نطق وار، دیل یوخدور، دیل فیکسایدیر)؛ بوتؤولوکده دیلی موشاهیده ائتمک غیری-مومکوندور. متنلر اوزریندکی موشاهیده لری توپلاساق، بئنه ده دیل اوزرینده دئییل، متنلر توپلوسو اوزریندکی موشاهیده نی آلاریق. متنلر توپلوسو هئچ ده دیل دئمک دئییلدیر، ل. و. شئربانین دیلی ایله دئسک، دیل ماتریالیدیر. دیلچینی تدقیقات اوبینکتی ایسه متن و یاخود متن توپلوسو اولار بیلمز. بوتؤولوکده «اینسانلارین اونسیت، ایفاده، فیکیر و دیگر اینفورماسیالاری نقل ائتمه واسیطهسی اولان دیل ستر وکتور ونا و وظیفهسینه گؤره اوچ موختالیف کنفیته مالیکدیر. دیل-بو،

آ) دیل ستر وکتور (یاخود سیستمی)، اونون واحیدلرینین، کاتفور بیالارینین، سیستملرینین داخلی موتشکیل لیگیدیر؛

ب) تاریخ عمله گلن و سونراکی اینکیشافا قابیل اولان دیل نورماسیدیر؛

و) دیلی، اونون ستر وکتورونو و نورمالارینی بیلن و اولاردان اوز فیکیر، ایراده، حیسلرینی ایفاده ائتمک، نطق محصولو یاراتماق اوچون ایستیفاده ائدن فردلرین نطق فعالیتیدیر.

ل. و. شئربانین دیلی ایله دئسک، دیلچیلیگین پرنئمئتی دیل-ستر وکتور (سیستم)، دیل-نورما، دیل-دانشانلارین فعالیتي کیمی اوچلوكدور.

دیلین تدقیقینین موختالیف اسپنکتلرینین موجدولوغو دیلچیلیگین پرنئمئتی نین موختالیف لیگینی گؤستر میر، اونون واحیدلیگینی دانمیر. تدقیقات اسپنکتی نین موختالیف لیگی دیلچیلیگین پرنئمئتی نین دگیشکنلیگینی ده گؤستر میر؛ دیلچیلیگین پرنئمئتی دگیشمیر، دقیقلشدیر یلیر. تدقیقات اسپنکتی نین موختالیف لیگی سوبینکتین اوبینکته موناسیبتیندن، تدقیقاتچینی ایستیفاده ائدیگی منئودون موختالیف لیگیندن ایرملی گلیر. نظری دیلچیلیک دیل حاقیندا اونون تدقیقینین بوتون اسپنکتلرینی احاطه ائده بیلن عومومی تصور یار اتمالیدیر.

دیالکتیک و ماتریالیست فلسفهیه گؤره، تدقیقات اوبینکتی اوز-اوز لوگونده واحد و بوتؤودور، پرنئمئتین اوزونده ضیدیت اولمور. تدقیقات اسپنکتی نین موختالیف لیگی اوبینکته باخیشدا بو و یا دیگر علامتین داها قاربایق گؤستر یلمهسی نین نتیجهسیدیر.

بیرینجی فصیل: دیلین ماہیتی

ایشارەدن نیتقەدەک

دیل اینسان حیاتی نین، فعالیت نین ائله بیر ساحەسیدیر کی، اونسوز (دیلسیز) نینکی اینسانین فعالیت نین، حتی بیر ایجتیماعی، سوسیولوژی واریق کیمی اینسانین اوزونون واریغینی، موجودلوغونو تصووره گئیرمک بئله مومکون دئییلدیر؛ دیلسیز اینسان ایجتیماعی واریق اولماقدان چیخیب بیولوژی واریغا چئوریلیر. دیلین اینسان حیاتینداکی عوضسیر اھمیتی نین نتیجەسیدیر کی، ایجتیماعی واریق اولان اینسان، دئمک اولار کی، اوز واریغینی درک ائتدیگی ایلک واختلاردان باشلاپ اراق دیلین یارانماسی، منشایی حاقیندا موختلیف فیکرلر- فرضیه و نظریه لەر، ناغیل و افسانلەر ایرملی سورموشدور. بو فیکرلرین بیر قیسمی علمی سجبیه داشیمیش، دیگر قیسمی علمدن اوزاق اولموش، بعضی سی ایدئالیزم جبهەخاناسیدان گۆتورولموش، بعضی سینده دوآلیزم روحو اوزونو گۆستریمیشدیر. خصوصن اون دو قوزونجو عصر دن سونرا ایرملی سورولن فیکرلرین موھوم حیصه سی ماتئریالیزم دونیاگۆروشونه اساسلانمیشدیر.

بیر زامانلار دیلین منشایی، یارانماسی ایلە نینکی علم، حتی دین دە ماراقلانمیشدیر. بو حاقدان تۆر ائدا، اینجیلده، قوراندان موختلیف فیکرلر سۆیلنمیشدیر. حتی بو موقدس کیتابلاردا دیلین عملە گلەمەسی مسالەسی نین ایضاحیندا بئله، تعجوبلو گۆرونسە دە، ماتئریالیزم و ایدئالیزم دونیاگۆروشو روشئیملرینە تصادوف ائدیلمیش. بیز ھمین کیتابلاردا دیلین یارانماسی حاقیندا ایرملی سورولن فیکرلرین تحلیل ائتمک فیکریندە دئییلک، چونکی بو احکاملارین تحلیلی دیلین فلسفەسی نین بوخ، دیلین تاریخی فنی نین مؤوضو عسودور. یھودیلرین، خاچپرستلرین و موسلمانلارین دینی کیتابلاریندا دیلین یارانماسی حاقیندا بیر-بیرینە یاخین ایکی فیکر ایرملی سورولور: 1) گویا آدمی یارانان آلاھ دونیادکی اشیالاری بیر-بیر اونا گۆستریب اونلارین آدلارینی دئییر؛ 2) آلاھ آدمی خلق ائتدیکن سونرا دونیادکی اشیالاری آدلاندیرماگی اونون اوزونە حوالە ائدیر. بیرینجی فیکر او دئمکدیر کی، دیل اینسانا (آدمە) آلاھ طرفیندن باغیشلانمیشدیر. بو، ماہیتجە ایدئالیست فیکردیر، چونکی دیلین فؤوق البشر قووه طرفیندن اینسانا عطا ائدیلمەسی ایدئالیست ایرملی سورور. ایکنجی فیکرە گۆرە ایسە دیلی اینسان (آدم) اوزو یارانمیشدیر. دینی احکام اوچون غریبە سسلنسە دە بو فیکردە ماتئریالیزمین ایتیدایی روشئیمینی گۆرمک اولار. تفررو عاتینا و ارمادان تقدیم ائدیلمیش بو فیکرلر بیر داھا ثبوت ائدیر کی، حتی دینی احکاملاردا بئله (دین خادیملرین بونو ایستەییب-ایستەمەسیندن آسیلی اولمایاراق) ایتیدایی، پریمیتیو شکیلدە اولسا دا دیلین عملە گلەمەسی حاقیندا ایدئالیست و ماتئریالیست دونیاگۆروشونون موباریزەسی اوزونو گۆستریر. آنتیک دۆوردە بو موباریزە یونانیستاندا شئیلر و اونلارین آدی آراسینداکی علاقە حاقیندا مشهور فلسفی موباحیثە شکلیندە تظاہور ائدیر. اورتا عصرلر، یئنی و ان یئنی دۆورلردە دە دیلین عملە گلەمەسی حاقیندا بیر سیرا فرضیه و نظریه لەر ایرملی سورولور. لاکین دیالکتیک و تاریخی ماتئریالیزمە قدرکی بوتون فرضیه و نظریه لردە دیلین عملە گلەمەسی حقیقی علمی اساسدا ایضاح ائدیلمیش. یالینز اثرامیزدان اول یاشامیش مشهور یونان ماتئریالیست فیلسوفو ائپیکورون سۆیلەدیگی - دیل احتیاج نتیجەسیندە، اینسانلارین بیر-بیرینە نە ایسە سۆیلەمک احتیاجی حیس ائتمەسی نتیجەسیندە عملە گلەمیشدیر فیکری، دیلین عملە گلەمەسی نین ماتئریالیست (البتە، ایتیدایی ماتئریالیست) ایضاحینا یاخینلاشیر.

دیلین عملە گلەمەسی نین علمی ایضاحینی دیالکتیک ماتئریالیست فلسفە وئرمیشدیر. ک. مارکس و ف. ائنگلسین ایرملی سوردوکلری بو نظریه یە گۆرە، اینسان دا، دیل دە عینی زاماندا امکلە، امک پروسئسی نتیجەسیندە یارانمیشدیر. ف. ائنگلسین «مئیمونون اینسانا چئوریلەمەسی پروسئسیندە امگین رولو» آدی اثریندە دیلین منشایی، «عاییلەنین، خصوصی مولکیتین و دوولتین منشایی» آدی اثریندە ایسە دیلین تاریخی اینکیشافی اوز ائگۆرنلیکلە (اونا گۆرە اوز ائگۆرنلیکلە دئییریک کی، اونون ایرملی سوردوبو بیر سیرا پروبلنلر سونرالار علمین، خصوصن آرخئولوگییا و پسیخولوگییا علملرینین نابیلترلی اساسیندا ثبوت ائدیلمیشدیر) اساسلانمیشدیر. بورادا ھمین اثرلرین تحلیلی وئرمک، دیلین عملە گلەمەسی حاقیندا ماتئریالیست نظریه سینین ایضاح ائتمک، عومومیتلە، دیلین منشایی پروبلمی نین بیرباشا شرحینی وئرمک مقصدی قارشیا قویولمامیشدیر. بئله بیر ایضاح، عومومی دیلچیلیگین ایتیدایی کورسونون مؤوضو عسونا داخیل ائدیلمیش اوچون بورادا یالینز دیلین یارانماسی نین نظری فلسفی-پسیکولوژی ایضاحینی وئرمک نظر دە توتولموشدور.

اصلیندە دیلین منشایی پروبلمی دیلچیلیگین دئییل، فلسفەنین مؤوضو عسودور، لاکین ھر حالدا دیللە علاقە دار اولدوغو اوچون بو پروبلمین دیلچیلیک دە نظر دن کئچیریلەمەسی فایدالی اولاردی.

دیلین منشایی حصر ائدیلمیش موختلیف ایستقامتلی (دیلچیلیک، فلسفی، پسیکولوژی و س.) علمی اثرلردە تدقیقاتچیلار دیلین یارانماسی نین ماتئریالیست شرحیندە ف. ائنگلسین «مئیمونون اینسانا چئوریلەمەسی پروسئسیندە امگین رولو» آدی اثرینە ایسناد ائدیلمیش. اونلار

گۆستريرلر كي، انئقئلسه گۆره، اينساني دا، ديلي ده امك ياراتميشدير: اينسانين اولو اجدادلاري اولان اينسانابنزر مئيمونلار امكله مشغول اولما پروسئسئنده اينسانا چئوريلميشلر: امك تكلئكده مومكون اولمادئغي اوچون عمله گلئكده اولان اينسان سورولر حالئندا بئرلشميش (سورو حالئندا بئرلشمده دوشمنه قارشي قورونماق عامئلي ده موهوم رول اويناميشدير) و بئر-بئرئنه نه ائسه دئمك، اونئسئت احتئاجي حئس ائتمئشدير و بئلهئلكه، دئل مئيدانا گلئمشدير. علمي ادبئياتدا انئقئلسه اينساد انئدئلهرك ائرئلي سورولن دئلين يارانماسئ-ئئن سخئمئ بئلهدير.

ف. انئقئلسئن دئلين منشاوي حاقئنداكي فئكئرلرئنين ايضاحي علمي ماتئرئاليئزم باخيمئندان تامامئله دوغرودور، لاكئن اونون ماتئرئاليئست ايضاحئني بو قدر پريمئتيولئشديرمك دوزگون دئئيلدير. انئقئلس اؤز اثرلرئنده قئئد ائتمئر كي، دئل بئر-دئ-بئرئه يارانمئشدير. اونون سؤزلرئني بئله پريمئتيو شكئله قبول و ايضاح ائتمك ان آزي ماتئرئاليئزمئ باياغئلاشديرماق دئمكدير. بوندان باشقا، انئقئلسئن همئن اثرئ يازدئغي واخندان كئچن يوز ائلدن ده چوخ مودتده عومومئته علمده؛ خصوصئله بو پربولئمن ايضاحي و حلئنده موصئتنا رولو اولان پئسخولوگئيا و آرخئولوگئيا علمئنده نئنگ نائلئتلر الده انئدئلمئشدير. دئلين منشاوي پربولئمنئني ايضاحئندا علمئن انئقئلسدن سونراكي موفقئتلرئني نظره عالماق دئالئكتئك ماتئرئاليئزمه اعتئناسئز لئقدئر.

دئلين يارانماسئني امكله علاقهئندئر مكدئ انئقئلس تامامئله حاقئيدئر. لاكئن پربولئمن حلئني بو قدر سادهئلئشديرمك اولماز. ائلك مئيمون-اينسانئن (پئئتكائتروپ) يارانماسي، ائلك اينسانئن امكله مشغول اولماسي و ائلك معنالي اينسان سسلرئنين - دئلين يارانماسي آراسئندا حئئي تاريخ اوچون اوزون مودت كئچمئشدير.

دئلين - اينسان نئطقئ-ئئن منشاوي پربولئمنئني تدقئق ائتمك اوچون ان آزي دؤرد كومپلئكس علمي بئليكلر لازئمدير:

(1) مو عاصئر عومومي دئلاچئليك، خصوصن اونون ائشارلر حاقئندا علم اولان سئمئوتئكا بؤلمهسي؛

(2) مو عاصئر پئسخولوگئيا علمئنه اينقئلابئلئشديرئجي تاثير گؤسترن پئسخولئنفوئستئكا (ياخود نئطقئن پئسخولوگئياسئ)؛

(3) ائكئنجئ سئقتال سئستئمئ-ئئن فئزيولوگئياسئ، نئطقئن نورمال و پاتولوژئ نئوروپئسخولوگئياسئ؛

(4) بئئنين و نئطق فعاليئتي اورقانلارئنين تشكول مورفولوگئياسئ

مئيمونون اينسانا چئوريلمهسي پروسئسي اوچونجو دؤورده ياشامئش اينسانابنزر مئيمونلاردان-اؤسترالوئپئتكئلر دن باشلانئر. اؤسترالوئپئتكئلر جانلي طبعئتن (حئئوانلارئن) اينسانا قدر كي اينكئشافي ائله اينسان آراسئندا كئچئد پئلهسي تشكئل انئدر. اؤسترالوئپئتكئن تاپئلمئش ائسكئنتلرئ گؤسترئر كي، اولار دؤرد اطراف اؤستده بئرئين مو عاصئر اينسانابنزر مئيمونلاردان فرقلئ اولاراق ائكي دال اطراف - ايندئكي كئمي دئسك، ائكي آئاق اؤستده بئرئيمئشدير. بعضئ تدقئقاتچئلار بئله فئكئر يورودورلر كي، گؤيا اؤسترالوئپئتكئ يارئم بؤكولو وضعئنده بئرئيمئشدير، لاكئن مو عاصئر علم ثوبوت انئدر كي، بئله يوروش مومكون دئئيلدير. اؤسترالوئپئتكئلر چؤلده، يعني آچئق بئرده ياشامئشدير. ائكي آئاق اؤستده بئرئيمكدن باشقا اؤسترالوئپئتكئلرئ اينسانا ياخئنلاشديران بئر ده اولارئن دئشئرئنين قورولوشدور: قورئلا و شئمپانزهدن فرقلئ اولاراق اؤسترالوئپئتكئلرئن قاباق دئشئرئ كئچئكئدر و او قدر ده قاباغا چئخمامئشدير. اؤسترالوئپئتكئن بئئني اينسان بئئئئندن داها چوخ مئيمون بئئئنه ياخئن اولموشدور. اؤسترالوئپئتكئ مئيمونا ياخئنلاشديران بئر ده اودور كي، او، امك آئئي حاضئر لامامئش، طبعئدهكي حاضئر آلئردن - چايداشئ و دوئكدن ائستئفاده ائتمئشدير. بونو ائكي عامئل ثوبوت انئدر: بئرئنجئسي، اؤسترالوئپئتكئ ائكي آئاق اؤستده بئرئيدئگئ اوچون تعقئب ائئدئگئ حئئوانا چاتا بئلمزدئ؛ ائكئنجئسي، اونون بئرئئجئ دئشئرئ اولمادئغي، فئزيكئ جهئدن تام مو حافئظه سئز اولدوغو اوچون (نظره عالماق لازئمدير كي، اؤسترالوئپئتكئ آچئق چؤلده ياشادئغي اوچون دوشمندن گئزلنه ده بئلمئردئ) اؤزونو مودافئعه اوچون مطلق بئر آلئدن ائستئفاده ائتمهلي ائدي. اونو دا قئئد ائتمك لازئمدير كي، بئرئئجئلاردان مودافئعه و ائرئ حئئوانلارئ اولاماق اوچون اؤسترالوئپئتكئلر سورو حالئندا بئرلشمئشديلر: بونو سئترئكفونئئئن ماغاراسئندا (پئرئورئيا شئهرئ ياخئنئليغئندا) اون ائكي كئله سومئونون تاپئلماسئ دا ثوبوت انئدر. علمي دئللرله گؤسترئرلر كي، اؤسترالوئپئتكئن بئئني شئمپانزه تئپلي آئتروپوئدلرئن بئئئنه داها ياخئن اولموش و هوموساپئئنس بئئني اوچون سئئسئفئك اولان هئچ بئر علامته مالئك اولمامئشدير. بئله چئخئر كي، اينسانئن اساس فرقلئدئرئجي خصوصئتي اولان صونئي داش آلئلر حاضئر لاماقلا مئيمون بئئئنه مالئك اولماق بئر آرايا سئغئر. بئرئ گلئمشكن قئئد ائتمك لازئمدير كي، بعضئ حئئوانلار دا آلئدن ائستئفاده انئدر؛ مئلا، جنوبي آفرئكادا ياشاين كاپوتسئن مئيمونلارئ قوزو داشلا سئندئرئب بئئرلر. اؤسترالوئپئتكئلرده موشاهئده انئئلن امك فعاليئتي (آلئدن ائستئفاده ائتمه) و ائجتئماعئ حئياتئن (سورو حالئندا بئرلشمئئن) روشئملرئ اولارئ تكاملون آشاغئ سوبئه سئئنه دوران باشقا جانئيلاردان فرقلئدئر مئردئ.

اؤسترالوئپئتكئله حئئوانلار عالمئ-ئئن تكاملو بئئئر. تكاملون نؤبئتي پئلهسي ان قئدم اينسانئن - پئئتكائتروپون (مئيمون-اينسانئن) مئيدانا گلئمه سئنه سبب اولدو. عادتئ، اينسانئن تكاملونه حصر ائدئلمئش اثرلرده اينسانئن پئئتكائتروپ دؤورونو آرخئوانتروپ، پالئوانتروپ، قئقائتروپئتكئ و مئقائتروپ يارئم دؤورلرئنه بؤلورلر، بعضئ اثرلرده ائسه اينسانئن تكاملونو پئئتكائتروپ (بورئا خصوصئ پئئتكائتروپ

دۇوروندىن باشقا سىنانتروپ و ھایدئىلئىرق آدمى دۇورلرىنى دە عايد ئندىرلر) و ئئاندىرتال (قدىم آدم) دۇورلرىنە بۇلورلر. چوخ واخت يارىمىدۇورلر داھا كىچىك مرحلە لره بۇلونور؛ مثلا، پالئوانتروپ ياخود ئئاندىرتال يارىمىدۇورلر: 1) جنوب (رودنىيا تىپى)، 2) كلاسسىك (شاپئل تىپى)، 3) پرىسپاينىنت (شئىنكىئىم - ئرىنگسورف تىپى) و 4) كئچىد (فلىستىن تىپى) مرحلە لرىنە بۇلونور.

چوخ واخت علمى ادبىياتدا اينسانىن تىكامولونو بئىنىن جىمى ايله دە علاقه لندىرلر. بئىنىن جىمى نىن اينسانا-بىنر مئىموندان اينسانا قدر كئچىدىكى تىكامولو نظردن كئچىرك: اورانقوتانق-443 كوب سم (كوبىك سانتىمئتر)، شىمپانزه -410 كوب سم، قورىلا-510 (415-685) كوب سم، اوستر الوپىئىك-650 كوب سم، پارانتروپ-650 (490-815) كوب سم، سىنانتروپ 1000-1100 كوب سم. ئئاندىرتال آدمى-1100-1600 (چوخ واخت اورتا رقم 1600 گۇتورولور) كوب سم، موعاصىر آدم-1200-1700 (چوخ واخت اورتا رقم 1400 گۇتورولور) كوب سم.

كلله تاغى نىن ھوندورلوگو: شىمپانزه-42.5 م (مىلى مئتر) پىئىتكانتروپ و سىنانتروپدا 62،9 م، جىل الاتارىقده تانىنىمىش ئئاندىرتال آدمىندا 81،1 م، موعاصىر اينساندا 89 م.

گئىرلن رىقملر گۇستىرلر كى، ئئاندىرتال آدمى نىن بئىنى نىن اورتا جىمى موعاصىر اينسانىن بئىنى نىن اورتا جىمى نىن داھا بۇيوكدور. بئله چىخىر كى، ئئاندىرتال آدمى موعاصىر اينساندان داھا چوخ اينكىشاف ائتمەلى ايدى. لاکىن حىياتدا بئله اولمامىشدىر. بونون سببىنى بئىنىن حىصه لرى اراسىنداكى تئاسوبون دگىشمەسىندە گۇرورلر: ئئاندىرتال آدمى نىن بئىنى نىن اۇن حىصه سى موعاصىر اداما نىسبەتن داھا از اولموشدور. بئىنىن جىمى لرى اراسىنداكى نەنگ فرقه باخماياراق، ئئاندىرتال آدمى نىن كللەسى نىن فورمىسى پىئىتكانتروپون كللەسى نىن فورمىسىندان او قدر دە فرقلنىمىر. بونو اونلارنىن و موعاصىر اينسانىن آلنىلارنىن فورمىسىندا گۇرمك اولار: سىنانتروپون آلنى نىن ائئمە بوجاغى 5،60، ئئاندىرتال آدمى نىن آلنى نىن ائئمە بوجاغى 63، موعاصىر اينسانىن آلنى نىن ائئمە بوجاغى تىخمىن 90 درجەدىر. بونونلا بئله ئئاندىرتال آدمى نىن كللەسى ايله پىئىتكانتروپون كللەسى اراسىندا موعىن فرق واردىر: ئئاندىرتال آدمى نىن آلنى پىئىتكانتروپون آلنىندان ائئىلدىر، كللەسى نىن يوخارى حىصه سى گئنىشدىر. داھا بىر مسالەنى دە قئىد ائئىك لازىمدىر: اوستر الوپىئىك كىمى، پىئىتكانتروپ دا امك آلنى حاضىرلامامىشدىر، امك آلنى حاضىرلاماغى باجارلامامىشدىر؛ او واختادك داشدان پارچالار قوپارمىشدىر كى، بو داش ائىشلىمك اوچون يارارلى اولموشدور. بىر سىرا موعاصىرلر ايدىعا ئندىرلر كى، بو دۇورده اينسانىن (پىئىتكانتروپون) امگى (حركىتى) شعورلو اولموش، ال و تفكور اينسان طلباتىنا بىلاواسىطە خىدمت ائتمىشدىر. لاکىن بو دۇورده امگىن شعورلو اولماسىندان، امك پروسسىنىدە تفكورون ائىشتىراكىندان دانىشماق اولماز. بو دۇورده امك آلئىرى حاضىرلانماسى حرىك كوپلنكسلرىنىن اوتوماتىك ائىمتاسىياسى يولو ايله باش وئرىر. حىوانلارنىن بو ئووع حىيات فعالىتىنى اءلاندىرماقدا دىالئىكلىك فلسفە ائىستىنكىتو حىوان امگى مەفھومندان ائىستىفادە ائتمىشدىر. علم بئله حساب اندىر كى، بىولوژى مەنادا امك اينسانىن حىوان اجدادىندا نىطقدن چوخ مىن ائىللر اول، جىمىت ائىسە نىطقدن خئىلى سونرا يارانمىشدىر. معلومدور كى، كلاسسىكلردن بىر نفر بئىنجامىن فرانكلىن اينسترومئنتالئىزمىنە ائىستىھزا ائتمىش، اونون مشهور «اينسان آلتدورلدىن حىواندىر» آفورىزمىنى يانكىلر عىرى اوچون سببىھوى حساب ائتمىشدىر. مائىرئالئىزم امك دئىدكە نەھى نظردە توتور؟ بىز امگى ائىچاق اينسانا مخصوص اولدوغو فورمادا نظردە توتوروق. ھۇرومىك توخوجونون عملىياتىنى خاطىرلادان بىر عملىيات ائىجرا اندىر، بال اربىسى دا مومدان شان قاىبرىمىسى ايله بعضى مەمار آدمالارى اوتاندىرىر. لاکىن ان پىس مەمار دا ان ياخشى بال اربىسىندان لاپ اولدىن بونونلا فرقلنىر كى، مەمار ھلە مومدان شان قاىبرىمىسى ايله بونو اۇز بئىنىندە قاىبرىب حاضىرلامىش اولور. امك پروسسىنى نىن سونوندا آلنىان نئىجە اربىق بو پروسسىن اولىندە اينسانىن تىصوروند، يعنى ائىئال صورئتدە مۇوجود اولور. اينسان نىنكى طبعىتىن وئردىگى شئىن فورمىسىنى دگىشدىرىر؛ طبعىتىن وئردىگى شئىدە او اۇز شعورلو مقصدىنى حىياتا كئچىرىر. بو مقصد بىر قانون اولراق اينسان فعالىتى نىن اوصولونو و خاراكئىرنى موعىن اندىر و اينسان اۇز ائىرادەسىنى بو مقصدە تابع ائتمەسى تىك بىر حال دئىلىدىر. امگى ائىجرا ائىن اعضالارى گرگىلشدىرلمەسىندە علاوه، امگىن صرف ائىلدىگى بوتون مودت عرىزىندە موعىن مقصد گودن ائىرادە دە ضرورىدىر كى، بو دا ائىشە دىقت وئرمكە ائىفادە اولونور، ھم دە امگىن مضمونو و اونون ائىجرا اوصولو فەھلەنى نە قدر از ماراقلاندىرىسا، دئمەلى، فەھلە اۇز فىزىكى و عقلى قوولرىنىن حرىكتىندن عىبارت اولان امكدن نە قدر از ذۇوق آلارسا، ھمىن ائىرادە بىر او قدر اربىق درجەدە ضرورىدىر. قئىد ائئىك لازىمدىر كى، مقصد، ائىرادە تىك ائىلدىمىش فعالىت شعورا خاص خصوصىتىدىر، شعور ائىسە، ماركسىن دئىدگى كىمى، لاپ اولدىن ائىجتىماعى مخصول اولموش و عومومىئەلە اينسانلار مۇوجود اولدوقجا ائىلە دە فاللاجاقدىر.

اىربىق ثوبوت ائىلدىمىشدىر كى، امكە مشقول اولماسىنا باخماياراق اوستر الوپىئىك، پىئىتكانتروپ و ئئاندىرتال آدمى نىطقە مالىك اولمامىشدىر؛ بوراسى دا معلومدور كى، موعاصىر اينسانىن ھر اوچ اجدادى سورو حالىندا ياشامىش، دئمەلى، ائىجتىماعى وارلىق اولموشدور. اوستر الوپىئىك، پىئىتكانتروپ و ئئاندىرتال آدمى نىن نىطقە مالىك اولماماسىنى موعاصىرلر اونلارنىن آلنى نىن ياستى (آلنىن ائئمە بوجاغى نىن از اولماسى) و ائىسىز اولماسى ايله ائىضاح اندىرلر. نئوروسىخولوگىيا علمى ثوبوت ائتمىشدىر كى، موعاصىر اينسانىن بئىنىندە نىطق مەركىزى آلنى و آلنى-گىجگاھ ناحىيەسىندە، گۇرمە و ائىشئىمە مەركىزلى ائىسە بئىنىن اربى حىصە سىندە يئرلشىر. نىنكى اوستر الوپىئىك و پىئىتكانتروپون، حئى ئئاندىرتال آدمى نىن دا بئىنى نىن آلنى حىصە سى ضعیف، اربى حىصە سى ائىسە گوجلۇ اينكىشاف

انتميشدير؛ مو عاصير، اينسانين ايسه بئيني نين آلين حيصه سي گوجلو اينكيشاف انتميش،، بئنين آر خا حيصه سي ضعيف اينكيشاف انتميشدير. نوروپسيخولوگيا ثبوت اندير كي، تكاملون نئوانتروپ دوورونده باش بئنين (بئنين ياريمكور ملرينين) مورفولوگياسيندا اساسلي دگيشيكلير باش وئيرير: بئنين آر خا حيصه سي نين كسكين صورتده آز عالماسي حسابينا بئنين قابيغي نين آلين حيصه سي نين، خصوصون اونون يوخاري حيصه سي نين پرفرونتال بولمهسي هومو ساپينس-ده سور عتله اينكيشاف اندير. تكاملون محض بو مرحله سينده پالئوانتروپون كيچيك بوجاقلني آني و آچاق كلله تاغي عوضينه بيزيم، آز قالا، ديك آلنيميز و كللميزين يوكسك تاغي مئيدانا گلير. بوتون بو عاميللر سوزون اينسان داورانيشيني ايداره ائندن فاككور كيمي يارانديغي گؤسترير. دئمعلي، اينسانين ايلك اجدادلاري نيطقه ماليك اولماميش، عوضينده حساس ائشيمه و حئي قارائليقا بنله گؤرمه قابليتينه ماليك اولموشدور. اينسانين هله نيطق قابليتينه ماليك اولمايان اولو اجدادلارين سورو حاليندا ياشاديقلاريني، دئمعلي، جمعيت حاليندا بيرلشديكلريني نظره آلاق، اونلارين بير-بيريله اونسيت ساخلاديقلاريني قبول انتمعلي ييك. بس اينسانين اولو اجدادلاري هانسي واسيطه لرله اونسيت ساخلاميشلار؟ «دليل اينسانلار آراسيندا ان موهم اونسيت واسيطه سيدير»، لاکين گؤرونديو كيمي، ينگانه اونسيت واسيطه سي دئييلدير.

اينسان ديلي اولو اجدادلاريميزين ايشارلرله اونسيتندن مو عاصير دليلين عوضولرينه بولونن سسلي-سوزلو نيطقندن اوزون و تدريجي تكامل، اينكيشاف يولو كنجميشدير. عادت، ديل دنديكده سسلي-سوزلو نيطق نظرده توتورلار. لاکين نظره آلساق كي، ديل عوموميتله اونسيت واسيطه سيديرسه، اونا سسلي-سوزلو آيدين نيطق اونون نوو علربندن بير، صونعي اونسيت واسيطه لريني نظر عالماساق، سونوجوسودور.

بشريت اينسانين يارانماغا باشلانماسيندان عوضولرينه بولونن سسلي-سوزلو آيدين نيطقين مئيدانا گلمه سيندهك اوزون بير اينكيشاف يولو كنجميشدير. مو عاصير اينسانين اولو اجدادلاري اولان اينسانانزور وارليقلارين (علمي ادبياتدا بونلاري بعضاً تروفلوديتيد ده آدانديرلار) سورو حاليندا ياشاديقلاريني، دئمعلي، جمعيت حاليندا بيرلشديكلريني قبول انتمسك، دئمعلي، اونلارين آراسيندا اونسيتين اولدوغونو دا قبول انتمعلي ييك چونكي اونسيت سيز هنج بير جمعيت، هنج بير سورو موجود اولاييلمز؛ اونسيت سيز يالئيز آيري-آيري فردلر، نينكي سوسيال، حئي هنج بير حئيواني موناسيبتلره گيرمهين فردلر موجوددور. هر هانسي ايكي فردين (حتا ايكيغ قوشون، ايكي حئيوانين) موناسيبتني آرتيق اونسيتدير. اونسيت ايسه ديلسيز موجود اولاييلمز. اونسيت واسيطه سي كيمي ايشارلر سيسنتميني ديل كيمي قبول انتمك اولور. بو معنادا بوتون جانليلار ديله ماليكدير.

چوخ واخت ناغيل و داستانلاردا عاغيللي وزيرلر، دونيا گؤرموش قوجالار، سئيرلي قوميه ماليك اداملار بوتون قوشلارين و حئيوانلارين دليليني بيلير. البته، بو، رئال ايديعا دئييلدير. لاکين ايستهزا انديب «قوشلارين، حئيوانلارين دا ديلي اولار؟» دمك ده دوزگون دئييلدير. قوشلارين، حئيوانلارين دليليني اولماسي بير مساله، اينسانين اونلاري باشا دوشه بيلمه سي پروبلمي باشقا مساله دير.

سون زامانلار علم ثبوت انتميشدير كي، سودا-قورودا ياشايانلارين، قوشلارين، مهليلرين «دليلري» واردير. موسكوا دوولت اونيوئرسيتنتي نين تدقيقاتچيلاري سون ايللر 500-دن چوخ سودا-قورودا ياشايان قوش و مهلي نوو عونون (قورباغادان باشلاميش جاناورادك) «دليليني» تدقيق انتميشلر. دونيانين هر يئرینده تدقيقاتچيلار اوزون ايللردير كي، مئمونلارين ديلي اوزرينده تدقيقات آپايرلار.

تدقيقاتچيلار مو عينلشدير ميشلر كي، تويوقلارين «ديلي» 200 هنرتس تنزليكلي دياپازونا اويغون گلير، چوخ: موركب و موكلدير: او، اونلارچا موختليف سيقتالاردان عيبارتدير. تويوغون تلاش بيلديرن سيقتالي بير نئجه-چالارا ماليكدير: دوشمن هاوادا گؤروندوكده بير جور، قورودان گلديكده باشقا جور سيقتال وئريلير؛ جوجهلر ده همين سيقتالا اويغون حرکت اندير. مو عينلشدير يلميشدير كي، حئي جوجهلري يئمگه چاغيرديقا بنله تويوق موختليف سيقتالار وئيرير. غريبه بوراسيدير كي، يومورتادان چيخمازدان اوچ گون اول انمبريون قيرت تويوقلا دانيشماغا-باشلايير: حئي بو واخت يومورتاني قولغا توتوقدا انمبريونون چيخارديغي سسلري انشيتمك مومكوندور. بو سيقتالاري اينسان دليلينه چئويرسك، بنله چيخير: «منه ايسيتدير»، ياخود «من اوشويورم». هانسي سيقتالين وئريلمه سيندن آسيلي اولراق تويوق يا يومورتاني چئويرير، يا يومورتانين اوستوندن دورور، ياخود يئم آختاريشيني دايانديريب يومورتانين اوستونده اوتورور.

«پراودا» قزنتي نين 23 سننتياير 1982-جي ايل تاريخلي نومره سينده «قوش ديلي، او نئجه دير؟» آدلي بير يازيدا دئييلير:

«ناغيللاردا قوشلار دانيشير، دوغورودان دا اونلار بير-بيريني نئجه باشا دوشورلر؟ معلوم اولموشدور كي، قانادليلار هر حالدا «دانيشيرلار». آنچاق سوزلرله يوخ. قوشلار عالمي نين نوماريندملري ايشارلرله دانيشيرلار، بو ايشارلر چوخدور: چيغيرتيلار، فيتلر، تماس، مو عين ايلر، ايشيق، ياخود آلازك لکلرين کؤمگيله سيقتال-وئرمه، غئيري-عادي دوروش.

عالميلر حئيوانات عالمي نين «ديلي» ايله يالئيز 35-40 ايل بوندان اول ماراقلانماغا باشلاميشلار. قانادليلار آراسيندا ان چوخ ياييلميش اونسيت واسيطه سي سسلر، موختليف سسلنمگه ماليك سسلردير. عالميلر حسابلاميشلار: قوشلارين جه-جهي، نغمه لري 400-ه قدر چالارا ماليكدير. معلوم اولموشدور كي، ان ناناال هنج ده ساغساغان دئييل، قارغالاردير. اونلارين دليلينده 300-ه ياخين چيغيرتي و قاريلدما

واردىر. اونلار يىن ھىچ دە ھامىسى نىن معناسى آچىلمايمىشىدىر. آنجاق بعضى «سۆزلەرنى» معناسى آرتىق معلومدور. مثلا، فاصىلەسىز بو غوق قارىلدا ما بىلدىرىر كى، دستە تار لادا توپلاشمايدىر.

ايلىك باخىشدا بىلە گۆرونور كى، دونىادا قارغالار ھامىدان آسان ياشايدىر لار. ھارايما اوچسا، ھارادا قونسا ئۆز يولداشلارنى ايله دىل تاپار. اورنىتولوقلار دىيىرلەر، يوخ. قوش دىللىرىن دە ئۆز دىئالكتلرنى، ئۆز شىوھلرنى واردىر. تجروھلەر نىتىجەسىندە موئىنلشدىر يىلمىشىدىر كى، مېچىقان گۆلۇ ساحىلى نىن قارغالارنى، مثلا، فلورنسىا شىھرى طرفىندەكى قارغالار لا عومومى رايە گلە بىلمىرلەر، شىھر قارغالارنى كىند قارغالارنى باشا دوشمورلەر.

بىلە بىر ائكسىپرىمىنتت آپار يىلمىشىدىر: اورنىتولوقلار فرانسادا برىئاندا ياشايدىن قارغالارنى ھىجان سىقناللارنى ماقنىتوفون لىنتىنە يازمىشلار. يازى آمئرىكا قىطعەسىندە بىر نىچە دفعە سىلندىر يىلمىشىدىر. افسوس، «آمئرىكاليلار» ئۆز فرانسىز ھىمقىبىلەرنىن خبردار لىغىنا جاواب وئرمىشىلەر.

البتە، ان باجارقىللىرى - گزرى قارغالار دىر، چونكى اونلار ياخشى «پولىقوت» دورلار. دىنمە، "اونلار بىر يىردىن باشقا يىرە اوچاراق يىرلى «دىئالكتلرنى» نىسبتىن نىز مىسەبىرلەر. لاکىن گزرى قارغالارنى ھىچ دە ھامىسى بىلە قابىلىتە مالىك دىيىلدىر.

قوشلارنى دىلى مئتا فورادىيىلدىر، حقىقتە مۇوجود اولان علاقە واسىطەسىدىر. مشهور اورنىتولوق كونراد لورننىس بونا امىن اولموشدور. تخمىن بىر ايل عرضىندە او قازلارنى چىغىرتى سىنى، قاقىلتى سىنى، فىشلىتى سىنى - بىر سۆزلە بوتون موركب قاز فوننتىكاسىنى اۆرنىمىش و... حتى ئۆز قوش دىلىنى مىسەبىشىدىر. قازلار پروفىسسورون قاقىلتىسىنا جاواب وئرمىش، اونون امرلرنى بىرىنە يىتتىرمىش، ساحىلە چىخىمىش، ياخود چىمدە اولاماغا گىتمىش، ھامىسى «بىرلىكە سويا توللانمىشلار».

عالىملر موھوم كىشف ائتمىشلەر. اونلار ئۆز تىققاتلارنىدا بىلە نىتىجەگە گىمىشلەر كى، حىوانلار عالمى نىن بوتون نومىندەلرنى دوغولان كىمى «دانىشماغى» باجارقىلار. يومورتادان يىنى چىخان قوش بالاسى آرتىق ئۆز دىلىندە دانىشا بىلەر. او بونو چوخلو دىگر اىنستىنكت و عادىلرنى ايله بىرلىكە اجدالار بىندان اىرئىن عالمىشىدىر. آنجاق عكسىنە اولاراق اىنسان «بالاسى» ايسە ئۆز والىدىنلارنى دىلىنى اوزون مودت و عىنادلا اۆرنەلمەلى اولور.

اونو دا قنىد ائىك كى، قوشلار ئۆزگە دىللىرى اۆرنەمك مويسر اولمور. اۆردك بالاسى بايقوش بالاسى ياخود دورنا بالاسى ايله ھىچ واخت دانىشا بىلمەز. اونلار حتى ئۆز ياخىن قوھوملارنىن دىللىرىنى مىسەبى بىلمەز: توتاق كى، آغ تىترا قوشو، چىل تىترا قوشونو باشا دوشمور. «دىلىن» سد اولماسى نىن پارلاق نومونەسى آغ و قارا لىلىكلرنى حىاتىندا موشاھىدە ائىلمىشىدىر. بعضى زولوگىيا باغلارنىدا قارا لىلىك آغ لىلىكى سئومگە باشلايدىر. لاکىن بو سئوگى يالنىز يووا قورماقلا محدودلاشىر».

ايلىك باخىشدا ائلە گۆرونە بىلەر كى، عىنى جىنسە عايد اولان حىوان نووعو عىنى سس چىخارىر: بوتون قارغالار عىنى جور قارىلدايدىر، بوتون ايتلر عىنى جور ھورور، بوتون قورباغلار عىنى جور قورولدايدىر. لاکىن اصلىندە ائلە دىيىلدىر. اىنسان قولاغى نىن توتا بىلمەدىكى چالارلارنى يوکسك حساسلىغا مالىك جىھازلار فرقلندىر. بىلە چالارلارنى حىوانلار ئۆزلىرى نىز حىس ائىرلەر. تىققاتچىلار موئىنلشدىر مىشلر كى، آيرى-آيرى اراضىلردە ياشايدىن عىنى نووعو حىوانلار بىر-بىرىنى «باشا دوشمورلەر»: مثلا، كالىفورنىيا قارغالارنى تىخاس قارغالارنىن «دىلىنى» بىلمىرلەر. بىلە بىر سىھو فىكرە تىز-تىز تصادوف ائىرىك كى، بىر حىوان نووعو عايد اولان فرد باشقا حىوان «دىلىندە» دانىشا بىلمەز. دىنىس بارىنقتون اوچ كۆرپە كىتاقوشو بالاسىنى گۆتوروب چىن، چۆل و مىشە توراغى نىن يانىنا قويور. ھر كۆرپە ئۆز يىنى والىدىنى كىمى اوخويور. اونلارنى ئۆز نىلىنە قايتاردىقدا ئۆز خصوصى كىتان قوشو نغەسىنە قايتىمىرلار، تىرىبىيە آدىقلارنى توراغىلار كىمى اوخويورلار. بىلە چىخىر كى، حىوانلارنى دىلى دە اىجتىماعى حادىئە دىر. اىنسانلاردا اولدوغو كىمى، حىوانلاردا دا «دىل» اىرئىن كىچىمىر، احاطەدە قازانىلەر. بو فىكرىن نە درجەدە دوغرو اولدوغونو سؤىلەمك چىتىدىر؛ اونو تصدىق ياخود ردد ائىمك اوچون چوخلو تجروبه آپارماق لازىمدىر. لاکىن بو، اىنكارئىلمەز حقىقتىر كى، حىوانلار «اونسىت ساخلاماق اوچون موختلىف چالارلا مالىك سس سىقناللار بىندان اىستىفادە ائىرلەر. بو باخىمدان اىنكىشاف پىللەسىنە، تكامول درجەسىنە گۆرە اىنسانا داھا ياخىن اولان مئىمونلار اوزرىندە آپارىلان تجروھلەر موئىت نىتىجەلەر وئرىر. آپارىلان تجروھلردىن بىلە نىتىجەگە گىلمك اولور كى، شىمپانزە موختلىف چالارلا مالىك اولان 25-دن 32-دك (ن. ن. لادىكىنا-كوتسا گۆرە 25، آمئرىكا تىققاتچىسى لئىرنرە گۆرە 32) سس چىخارا بىلەر. مقصدىن آسىلى اولاراق، سسىن چالارنى دىكىشىر. داھا بىر مسالەنى دە قنىد ائىمك لازىمدىر: شىمپانزە ايت ھوروشونو اعلا تىقلىد ائىدىكى حالدا بوتون جەھدلرە باخماياراق اىنسان سىنى تىقلىد ائە بىلمىر.

معلومات اوچون قنىد ائىرىك كى، قوش و حىوان «دىللىرىنى» اىنسان دىلىنە ترجومە ائىمك تىببوتلرنى دە گۆستىر يىلمىشىدىر. مثلا، 1800- جو ایلدە عالمانىيادا وئىزئىل ایت، پىشىك، توبوق و س. دىللىرىنى لوغتىكلرنى تىرىب ائىر. او بىلە گومان ائىردى كى، حىوانلار اىنسان دىلىنى باشا دوشور. 1807- جى ایلدە دوپون بولولون نغەسىنى فرانسىز دىلىنە ترجومە ائىر و قارغا «دىلىنى» لوغىنى تىرىب ائىر.

عادتن، بيز حثيوان سسلريني تقلید اندرکن اونو اينسان سسلري ياخود اولارین يازيلي، قرافیک شكلي اولان حرفلر کيمي تصور انديریک. اصلينده بو ایللوز بيادير، چونکي ان ايتيدايی حثيواندان باشلاميش اينسانداک تکاملون ان يوکسک پيلله سينده دوران موعاصير اينسانابنزر مئيمونلار ادک بوتون جانليلارین چيخارديغي سسلر عوضولرينه بؤلونمور، سينکرتیک وحدت تشکيل اندير: قارغا ق-آر-ر، ايت ه-آم و س. سسلري چيخارير. اينسان ديلي باشقا جانليلارین «دیليندن» بير ده اونونلا فرقله نير كي، او، آيدین، عوضولرينه بؤلونن نيطقير. اينسانين مئيموندان آيريلماسيندا آغيز اورقانلارینين تدریجن بير-بیرينين آردینجا آيدین سسلر تلفوظ انتمه سيني اننقلس خصوصيله قنيد اندير.

گومان كي، أسترالوپیتنکدن باشلاياراق اينسانين اولو اجدادلاري-پیتنکانتروپ (مئيمون-اينسان) و پالانتروپلار (قدیم اينسانلار) دا تکامل پيلله سيني اينساندان سونرا ان يوکسک پيلله سينده دوران مئيمونلار کيمي آيدین شکیله عوضولرينه بؤلونمەين سسلرله اونسييت ساخلاميشلار؛ يالنيز نانتروپ (يئي اينسان) آيدین نيطقه ماليک اولموشدور. بونا گوره ده، عادتن، اينسانين يارانماسي و تکاملو تاريخي هرسي بير سيرا کيچیک مرحله لره آيريلان اوچ بويوک دؤوره بؤلونور: هومو آلترالوس (لال، ديلسيز اينسان) دؤورو، هومو ستوپيدوس (آخماق اينسان) دؤورو و هومو ساپينس (آغیلي اينسان) دؤورو. محض بو سون دؤورده اينسان آيدین نيطقه بييه لنيشدیر.

ثبوت انديلميشدير كي، مئيمونون چيخارديغي سسلر فيکير ايفاده ائتمير، حيس و آرزو بيلديرير، لاکين معناسيز چيغيرتيدان فرقله نير. گومان كي، ايلک اينسان، داها دوغروسو، عمله گلکده اولان اينسانين سسلري ده مئيمون سسلري کيمي نينکي عوضولرينه بؤلونمەيش، هم ده فيکير ايفاده انتمەيش، تکجه حيس و آرزو بيلدير ميشدير. لاکين امک فعاليتي نين گنیشلنمەسي، خصوصن اووچولو غون مئيدانا گلەسي اينسانين اولو اجدادين داها دا ايجتيماعي لشمەسینه، سوسيال وارليغا چئوريلمەسینه سبب اولدو. ...امگين اينکيشافي جمعيت عوضولرينين ضرورت اوزوندن داها سيخ بير لشمەسینه کؤمک ائتميشدير، چونکي اونون سايه سينده قارشيليقلي کؤمک، بيرگه فعاليت حاللاري داها تنز-تنز باش وئرگه باشلاميش و هر بير آيريجا عوضو بو بيرگه فعاليتين فايدالي اولدوغونو داها آيدین درک ائتمگه باشلاميشدير. قيسا دئسک، عمله گلن اينسانلار او يئرە چاتميشلار كي، اولاردا بير-بیرينه بير شئي سؤيله مک طلباتي مئيدانا گلەمشدير. لاکين بو طلباتين نئجه اؤندیگي، «مئيمونون اينکيشاف انتمەيش اولان خيرتنگي نين ياواش-ياواش، لاکين دؤنمەن، مودولياسيا يولو ايل، گنتديکجه داها آرتيق اينکيشاف ائدن مودولياسيا کچمک اوچون نئجه دگيشمەسي، آغيز اورقانلارینين ايسه تدریجن بير-بیرينين آردینجا آيدین سسلر تلفوظ انتمگي نئجه اؤيرنمەسي» علمي ادبياتدا گؤستريلمير. بو مسالەده ده فرضيسيز کچيمک مومکون دئييلدير. گومان كي، عوضولرينه بؤلونمەين سسلر مرحله سي ايله عوضولرينه بؤلونن آيدین نيطق مرحله سي آرسيندا کچيد پيلله سي مؤوجود اولموش و امکله، دیک ييريشله ياناشي بو آرايق، کچيد پيلله سي آيدین نيطقين يارانماسينا سبب اولموشدور. شرطي اولراق، بو پيلله ني ايشاره پيلله سي آدلانديراق. مئيمونلار اوزرينده اوزون مودت و نه قدر جيدي-جهده تجروبه آپاريلميشسا دا، اونون ايشارلردن، خصوصن ال ايشارلرینين، ژئستلردن ايستيفاده انتمەسینه نایل اولماميشلار: مئيمون يالنيز باشي ايله تصديق و اينکار (هه، يوخ) ايشارلريني قاوراميشدير، ال ايله ايفاده ائديلن بو، او، گل، گنت و س. ژئستلر مئيمون بئني طرفيندن قاورانيلمەمشدير. چوخ زمان علمي ادبياتدا ال حرکتی ديلي ايدئياسي کسکين تنقيد ائديلير. لاکين بو ايدئياتين راسيونال توخومونو ردد ائتمک دوزگون دئييلدير؛ بوتؤولوکده ال حرکتی ديلي ايدئياسي ردد انديلسه ده اونون راسيونال توخومو قبول انديلمەيدير. گومان ائتمک اولار كي، امک فعاليتي نين خنيلي گنیشلنمەسي نتيجه سينده نه ايسه سؤيله مک، تکجه آرزو، حيس و هيچاني ايفاده اوچون يوخ، هم ده نه ايسه بير فيکير سؤيله مک طلباتي ايله علاقه دار اولراق عمله گلکده اولان اينسان هله عوضولنمەين ايختياري سسلرله (البته، مئيمونلاردا اولدوغو کيمي، يارانماقدا اولان اينسانلاردا دا عوضولرينه بؤلونمەين آيري-آيري سسلر موعين معنالار لا باغلي ايدی) ياناشي اوزونون مئيمونابنزر اجدادلاريندا اولمايان موعين ايشاره اوچون ايشلەديلن ال حرکتلرینين، ژئستلردن ده ايستيفاده ائتمگه باشلاير. ايلک ژئستلر بو، او، بلي، خئير، هه، يوخ، گل، گنت. وئر، لازيم، دئييل، آل، من، سن، او، بو منم، بو اودور، هدملمک، قورخومتاق، چاغيرماق، قوماق، يالوارماق و س. معنالاري ايفاده ائدن حرکتلر اولموشدور. سونرالار بو حرکتلر و عوضولرينه بؤلونمەين سسلر اساسيندا ايلک عوضولرين، يئي ترکیب سسلرينه بؤلونن سؤزلر يارانميشدير. بيز بو پروسسین نئجه گنتديگيني، ايلک هومو ساپينس-ين ايلک عوضولرينه بؤلونن سؤزو نئجه تلفوظ ائنديگيني، بو سؤزون هانسي سؤز اولدوغونو سؤيله يه بيلميرک، بونو سؤيله مک مومکون دئييل، لاکين ديلين يارانماسي پروسسینی محض بو جور گنتديگينه امينیک.

ال حرکتلري ايله ديلين (نيطقين) سيخ علاقه دار اولدوغونو پسيکولوگيا علمي نين سون ناييلتري ده ثبوت اندير. پسيکولوقلار موعيشلدير ميشلر كي، اللرين حرکتيني تنظيم (ايداره) ائدن باش بئين مرکزی نيطق مرکزی ايله ياناشيدير. بو فاکتيرن اوزو ده نيطقه ال حرکتی نين، ژئستلرين سيخ علاقه دار اولدوغونو گؤسترير.

مئيمونون اينسانا چئوريلمەسي (دئمەلي، ديلين ده يارانماسي) پروسسینی ديالکتیک و تاريخي ماتنرياليزم فلسفه سي مئتودوندا يازيلميش بير سيرا اثرلرده داهيانه صورتده شرح انديلميش و سونرا گلن مؤليفلر طرفيندن بو و يا ديگر شکیله تکرار انديلميشدير. اننقلسين شرح چيلري مسالهنی بنله قلمه وئريرلر كي، گويا اننقلس بنله بير فيکير سؤيله يير كي، اينسانين اولو اجدادي امکله مشغول اولان کيمي ديل يارانميشدير. لاکين اننقلس اوز اثرينده بونا اوخشار هئچ بير فيکير ايرملي سورمەمشدير. اننقلس ديله امگين سون نتيجه سي، امگه ايسه جمعيتين و

دیلین یارانما منبعی، سببی کیمی باخمیشدیر. ائقئلس ایلک اینسانبزر مئمونون امکله مشغول اولماسی و دیله مالیک اینسانین (هومو ساپینس) یارانديغي واختان نه قدر کئچدیگینی سؤیلهمهسه ده، بو ایکی حادیته، یعنی امکله مشغول اولما و دیلین یارانماسی آراسیندا یوز مین ایلر کئچمیشدیر.

اینسان دیلین عوضولمهین (آیدین اولمایان) سسلر و ایشارلردن آیدین باشا دوشولن و سؤزلری ترکیب سسلرینه عوضولن آیدین نیطقهک اینکیشافینی یالیز بله تصور ائتمک اولار.

نیطق و فعالیت

نیطقین اینسان حیاتیندا و فعالیتینده کی عوضسیر رولو بعضاً، خصوصن بورژوا دیلچیلیگینده اونون فونکسیاسی نین شیشیر دیلمهسینه سبب اولور. ایگیرمینجی عصرین اورتالاریندا دیلین اینسانین اجتماعی حیاتیندا کی رولونون بله شیشیر دیلمهسینه، سنیر-اورف فرضیهسینده راست گلک اولار. درینلیگینه و ارماساق، بو فرضیه گوره، دیل اینسانین اطراف موحیطی قاوراماسینی، تفکور طرزینی و اجتماعی اخلاقینی، اوزونو ایدار ائتمه قایدالارینی مو عینلشدیریر؛ اینسان یالیز اونون دیلین مو عینلشدیردیگی شئیرلی قاورایا و درک ائده بیلر. بو فیکیر دیلچیلر و فیلسوفلار طرفیندن کسکین تنقید ائدیسه ده هلهیک کیمسه اونو اساسلی شکیده تکذیب ائده بیللمهیشدیر. حتّی سون ایللرده سوونت دیلچیلیگینده بو فیکره رغبت ده حیس ائدیلیلر. مثلاً، و. آ. زوئگینتسو یازیر: «دیلچیلر، البته، حتّی اوزلری اوچون بیر قدر گؤزله نیلمز شکیده آیدینلاشدیر دیلار کی، اولار فاکتیک اولراق هلهیک بله بیر شرایطدن لازیمی نتیجهلر چیخارمامیشلار کی، اینسان دیلین مضمونلو (یاخود معنالی) ععالینه داخل اولموش حالدا ایشلهییر، حرکت ائدیر، دوشونور، یارادیر، یاشاییر؛ دیل گؤستریلن آسپنکتینده، ماهیجه دئسک، اینسانین اوزونون یاشاماسی اوچون قیدالاندیریجی مو حیطدیر و دیل هر حالدا اینسانین شعورلو و شعورسوز داورانیشینی عمله گتیرن بوتون پسیکی پارامترلرین واجیب ایشتیراکچیسیدیر»¹.

سؤزون اینسان داورانیشینا، اخلاقینا، حتّی اینساندا گندن فیزیولوژی پروسئله تاثیر گوجو آرتیق هامی طرفیندن قبول ائدیلیلر. ک-ای. پلاتونون 2 کلاسسیک تجروبهلری ثوبوت ائتمیشدیر کی، هیینوزدا سؤز قانین ترکیبی نین دگیشمهسینه و اورقانیزمده دیگر بیوکیمیوی دگیشیکلیکلرین باش وئرمهسینه تاثیر گؤستره بیلر. شرطی رفلنکتور موناسیبتلری مو عینلشدیرمک و اسیطهسیله سؤزله هر هانسی فیزیولوژی پروسئسه تکجه بیلاواسیطه وئربالاشان (سؤزله ایفاده ائدیلن) پروسئله دئییل، هابئله بیلاواسیطه اوز آدلاری ایله آداندریلمایان، درک ائدیلمهین پروسئله ده تاثیر گؤسترمک مومکوندور. پریسییجه سؤز اینسان اورقانیزمینی، دئمک اولار کی، بوتون رئاکسیالاری اوزرینده حاکیمدیر. دوزدور، چوخ و اخت بیز بونو مواهیده ائده بیلمیریک، لاکین بو بلهیدیر. ن. ای. چوپریکوا یازیر کی، اینسانین بئیین فعالیتینی قطع صورتده بوتون ساحه لری ایکیجی سیقتال سیستمی نین (یعنی نیطقین) ایداره-اندیجی ایمپولسلارینین تاثیر ائتیددیر. مو عاصیر نئوروپسیکولوگیا علمی آرتیق ثوبوت ائتمیشدیر کی، ایکیجی سیقتال سیستمی اینسانین عالی عصب سیستمی نین بوتون ساحه لرینین فعالیتینه نظارت ائدیر و بیرینجی سیقتال سیستمی نین هر هانسی حرکت و ونگنتاتیو رفلنکسینی اگئتمه (تورموزلاما) و اسیطهسیدیر. ن. ای. چوپریکوا یازیر کی، ایکیجی سیقتال سیستمی مو وقتی علاقه لرین یارانماسینا مانع اولماق قابیلیتینه، بئیین قابیغی نین قاپانما پروسئلرینی اگئتمه قابیلیتینه مالیکدیر.

اینسانین فعالیتینده سؤز گؤزگورونمز، حیس ائدیلمز شکیده همیشه اگئتمه، قاداغانئتمه ایشی گؤرور. انومال اوشاقلارلا آپاریلان ائکسپریمنتین نتیجهلری گؤستریر کی، سؤز سیستمی و اسیطهسیله ایلیکین (بیرینجی) سیقتال سیستمی رئاکسیالارینا اگئندیرجی تاثیر گؤسترمک مومکوندور. او، ستمول و رئاکسیانین ساده علاقه سی اساسیندا عادی قاپانمانین قارشیسینی آلیر. سؤزون اگئنج فونکسیاسی ایلک اوشاقلیقدا اوزونو داها قاباریق شکیده گؤستریر، آدم یا شا دولوقجا حیس ائدیلمیر (داها دوغروسو، «گیزلنیر»، اوزونو قاباریق گؤسترمیر) و یالیز نئورودینامیکانین پوزولماسی حاللاریندا مواهیده ائدیلیلر.

ای. پ. پاولوفون تجروبهلریندن بیزه معلومدور کی، ایکیجی سیقتال سیستمی هر شئیدن اول بیرینجی سیقتال سیستمینده همیشه منفی ایدنوکسیا گؤستریر. سؤزون، نیطقین، عومومیتله، ایکیجی سیقتال سیستمی ایمپولسلارینین ان اساس فونکسیاسی اگئتمهسیدیرسه، اوندا بوتولوکده ایکیجی سیقتال سیستمی بئیین آپاراتی نین فعالیتینی باشا دوشمک ایمکانی یارادیر. تکجه آشاغی آلین قیریشلاریندا، گجگاه حیصهسینده و گجگاهین امک و انسه ناحیهلری ایله بیرلشدیگی یئرده یئرلشن نطق اونسیتی نین سنسور جهتی (قاوراما) و موتور (حرکت) آکتلارینی ایداره ائدن بئیین قابیغی حیصه لرینی دئییل، هابئله خصوصن مو عاصیر آرخیئتکتونیک شکیده بئیین آلین حیصه سینی محض بو مورفو-فونکسیونال آپاراتا عاید ائتمک لازیمدیر. ب. ف. پورشنو یازیر: «بو اساس حلقة اولمادان یول و سیستملرین چوخ حیصه سینی اگلهدرک و جوزی حیصه سینی فعاللاشدیر اراق نطق مرکزی بوتون بئیین، بوتون عصب سیستمی نین فعالیتینی ایداره ائده بیلمزدي»³. اینسان بئیین نین نطق مرکزی یئرلشن آلین حیصه سی مورککب مقصدیونلو آکتلارین ایجرا سینی ایداره ائدیر. بله آکتلار

وئربال و موجود آنلايشلار يېن ايشلەدىلمەسى ايله علاقه دار اولان موعين اوزون مودتلى مقصدلرين موحافىظەسىنى طلب اندير. بئىنين آلين حىصه سى بو فونكسىالارى حىياتا كنجيرير:

1) بىرىنجى سىقتال رىفلكسىلرىنى، اطراف موحىطە بىلاواسىطە-رئاكسىا وئرمەين آيلندىرىر؛

2) نىطقى داور انىشا چئويرير، بىلاواسىطە رئاكسىا وئرىلمەسىندن آزاد اندىلمىش داور انىشى تاپشيريغا. كوماندايا ياخود فيكره - باشقا سوزلە دىسك، نىطق باشلانغىچىنا، پلانينا و پروگرامينا تابع اندير.

خوصوصى نىطق زونالارى ايله فعاليتدە اولان بئىنين بوتون شۇعبە لرى آراسىنداكى ترانسىمىسىا اساس اعتىبارىلە بئىنين آلين بۆلمەسىندە جمع لنىمىشدير. بئىنين بۆلمەسى نىن كوتلە حالىندا زدەلنمەسى (شيش اولماسى، يارالناماسى، قان دۇورانى و س.) زامانى اينسان نىطق قابىلىتىنى ايتىرمير، لاکىن اونون داور انىشى انكسىپرېمىنتورون سوزلە وئردىگى تعليماتا تابع اولمور.

ن. اي. چوپرىكوا بئله بىر فرضىە ايرەلى سورور كى، بئىنين بۆلمەلرى سوزون حقىقى معناسىندا نىطق زونالارى اولماسا دا هر حالدا اينسانىن عالى عصب فعاليتىندە ايكىنجى سىقتال سىستىمىنىن ايدارە اندىجى فونكسىاسىنىن حىياتا كنجيرىلمەسى ايله علاقه سى اولان ناحىيەلردىر.

«بئىلەلىكلە، گومان ائتمك اولار كى، اينسان بئىنىنىن سىسپىفىك فعاليتى اوچ مرتبەدن تشكىل اندىلمىشدير: 1) سنسور و موتور نىطق زونالارى ياخود مركزلرى؛ 2) آلىن بۆلمەلرى، خوصوصن آلىن اؤنو، پرفروننتال فورمالاشمالار و خوصوصى اولاراق ھومو ساپىنىنسە مخصوص اولان گىجگاہ-امگ-انسە ناحىيەسىندە يئرلشن زونالار؛ 3) بئىنين دىگر بۆلمەلرى - بونلار اينساندا و عالى حئىوانلاردا عىنى جىنسلى دىر. ايكىنجى مرتبە نىطق ايشارەلرىنى اىستىقامت لندىرىجى مقصدە و اونون ايدارەسىنىن حىياتا كنجيرىلمەسى چئويرير. بونولا دا سوسىيال اولان فردىن داخلىنە داخىل اولور، اينسان موحىطىنە عونوان لندىرىلان ايشارەلر اونون فعاليتىنىن داخىلى قانوللارى اولور»- 2 . 3

اينسان امگىنى باشقا جانلىلار يېن فعاليتىندن فرقلندىرن دە محض بودور - بئىنين سنسور و موتور نىطق مركزلرىنىن، ھابئله آلىن و گىجگاہ-امگ-انسە ناحىيەلرىنىن اينسانىن بوتون فعاليتىنى ايدارە ائتمەسىدىر.

حاضىردا پالئوآنتر و پولوگىيا علمىنە مؤعتبر صورئدە معلومدور كى، تروقلودىتيد عابىلەسىنىن بوتون عوضولرىنىن، حئى اولار يېن ان يوكسك اينكىشاف ائتمىشى اولان پالئوآنتر و پلارىن (نئاندئرتال آدمىنىن) بئىنىنىن آرخىتكتونىكاسىندا باش بئىنين قابىغىنىن بوتون يوخارى پرفروننتال فورمالاشمالدارى، ھابئله گىجگاہ و امگ ناحىيەلرىنىن ايكىنجى سىقتال ايدارە و فعاليتى، قاوراما و عومومىتلە اينسان اورقانيزمىنىن بوتون فونكسىالارىنى حىياتا كنجيرن زونالارى اولمامىشدير. بوتون بونلار يالنىز ھومو ساپىنىنسە مخصوصدور و اونون دىگر عالى مەلىلردن بىر صىنىف كىمى فرقلەنىب آيرىلماسىندا اساس رول اوپنامىشدير. اوللر ايكى سبب بئله بىر نىتىجە گلمگە مانع اولوردو. اولن، اينكىشافىن درجەسىنى بئىنين چكىسىنى بدنن چكىسىنە نىسبىتى ايله اولچوردولر. بو فىكىر خوصوصن سونرالار بئىنين قىرىشلارى ساپىنىن و درىنلىگىنى بئىنين داھا يوكسك سوبىدە تكمولو ايله ھىچ بىر علاقه سى اولمادىغى آيدىن اولدوقدا داھا دا اينتىشار تاپدى. قومىندلرىن اينكىشافى خطنى بئىنين حجمى (دئمەلى، چكىسى) علامتى اساسىندا قورماغا چالىشىردىلار. لاکىن معلوم اولدو كى، نئاندئرتال آدمىنىن باش بئىنىنىن حجمى ھومو ساپىنىنسە باش بئىنىنىن حجمىندىن نىنكى كىچىك دئىل، حئى اورتا حسابلا (بعضى نؤوعلردە) بىر آز بؤيوكدور. "اينسان بئىنىنىن فعاليتىنىن تىقنى گؤستردى كى، تفكوردە دىگر عالى فونكسىالاردا بئىنىنى تشكىل اندن عصب ھوجئىرلرى، ساحە لرى و ستروكتورونون كىچىك بىر حىصە سى اىشتىراك اندير. حئى بئله بىر مسالە قالدىرىلدى كى، بئله بؤيوك بئىنين اينسانا لازىمدىرى، بئىنين بو قدر بؤيوكلوگو آتاوزم دئىلمى؟ گنتدىكجە علم عالمىندە بئله بىر فىكىر ياراندى كى، حئىوانلار اينسانا كنجىدە (مىمونون اينسانا چئورىلمەسىندە) باش بئىنىنىن حجمىنىن دە، چكىسىنىن دە ھىچ بىر اھمىتى يوخدور.

اىكىنجىسى، بىر حالدا كى، اىكىنجى سىقتال سىستىمى تىكجە مىكرويارناملار صورئتىدە دئىل، ھابئله آلىن بۆلمەسىنىن قاباق حىصە سى كىمى بؤيوك فورمالاشمالار شىكلىندە بئىنين سوبىستراتىنا مالىكدىر، اوندان اونون، مثلا، نئاندئرتال آدمىندا مۇوجودلوغونو ياخود يوخلوغونو ائندوكرانلار اساسىندا آسان موعىنلشدىرىمك اولار. بونا گؤرە دە اىكىنجى سىقتال سىستىمىنىن آلىن بۆلمەلرىنىن سىسپىفىك فونكسىالارى ايله قىرىلماز علاقه سىنىن موعىنلشدىرىلمەسىنىن اينسانىن منشاىى حاقىنداكى علم اوچون فوندامنتال اھمىتى واردير. اگر بئىنين آلىن بۆلمەسىنىن يوخارى قاباق فورمالاشماسى مۇوجود دئىلس، اوندان نىطق مۇوجود دئىل، دئمەلى، اينسان اوزو دە مۇوجود دئىلدىر.

و. اي. كوچنكوانىن گرگىن و محصولدار امگىنى نىتىجەسىندە ايندى بىزدە اينسانىن اجدادىنىن، دىمك اولار كى، بوتون نؤوعلرىنىن - آوسترولوپىتكلرىن، ھومو ھابىلسرىن، پىتئكانتروپلارىن، سىنانتروپلارىن، موختلىف پالئوآنتر و پلارىن، كرومانىون آدمالرىنىن باش بئىنىلرىنىن مولياژى (قىبىسدن حاضىرلانمىش بئىنين مودلى) واردير. بونلار بئىنين خارىجى فورمالارىنى عكس ائندىرسە دە پرىماتلارىن و اينسانىن بئىنين آتومىياسى حاقىنداكى موعاصىر معلوماتلار اىمكان وئرىر كى، خارىجى فورما اساسىندا داخىلى ستروكتورو و فعاليتى برپا

ائتمگه دوغرو گئدک. بو ایش بیر ده اونا گوره آسانلاشیر کی، اینسانین منشایی پروبلیمی نین حلینده بیزی باش بئینین آشاغی و-اورتا حیصه لرینین یوخ، بئینن قاییغی نین تکاملو ماراقلاندیریر. آنتروپومورف مئیمونلاردان باشلامیش تا هوموساپیننسه قدر اینکیشافدا بویوک بئینن یاریمکور ملرینین بوتون ناحیه لرینین طالعی ایزله نیلمیشدیر. اوریژینال کمیت و قرافیک متودلار تطبیق اندیلمیشدیر. نتیجه لر دقیق لشدیر یلمه سه ده اینسانین منشایی پروبلیمی نین حلینده ماراقلی اولان سواللارا جاواب عالماق اولار.

چوخ واخت اینسانین یارانماسینی اونون اولو اجدادی نین امک آلتلریندن ایستیفاده ائتمه سی ایله علاقه لندیریر لر. دونیانین بیر سیرا آنتروپولوقلاری هومو هابیلیس-ای (پرنزینجانتروپو) ان قدیم اینسان حساب اندیر لر، چونکی او، ان قدیم گئولوژی لایلاردا، لاکین صونعی چای داشی آلتلری ایله تاپیلیر دی. و. ای. کوچتکوانین تدقیقاتلاری گؤستر دی کی، پرنزینجانتروپون بئینی داها سونرا یاشامیش و صونعی امک آلتلریندن ایستیفاده ائتمه میس آسترالوپیتنکلرین بئینندن هنج بیر شئیه فرقلنمه میشدیر. اؤز نؤوبه سینده آسترالوپیتنکلرین بئینی ده اساس علامت لرینه گور، مثلا، شیمپانزه تیبلی آنتروپویدلرین بئینندن فرقلنمیر و هومو ساپیننس-ین بئینی اوچون سپنسیفیک اولان هنج بیر شئیه مالیک دئییلیر. دئمه لی، اینسانین اساس فرقی-صونعی داش آلتلر حاضر لایا بیلمه سی - مئیمون بئینی ایله بیر آریا سیغیر.

نؤوبتی تکامل حلقه سینده، آرخوآنتروپلاردا بئینن نطق فعالیتی اوچون، دئمه لی، امک فعالیتی اوچون سپنسیفیک اولان حیصه لره مالیک دئییلیر، حالبوکی اونون بئینی نین بعضی حیصه لری عالی مئیمونلار و آسترالوپیتنکلرین-ده کینه نیسبتن بویوموشدور. پالئوآنتروپلاردا بئینن قورولوشونون دگیشمه سی خئیلی ایره لی گئدیر، لاکین اولاردا دا اینسانین نطقینی تنظیملیمین و فعالیتینی، خصوصن امک فعالیتینی پروقراملاشدیران بئینن یوخاری آیین بؤلمه سی نین اینکیشافی چاتمیر. پالئوآنتروپلارین بئینی نین گورمه-ای بیلمه و انسه حیصه لری اینتنسیو اینکیشاف اندیر؛ بو حیصه لر سونرالار هومو ساپیننس-ده بئینن او قدر آزالیر کی، اینسان اجدادلارینین بوتون تکامل عرضینده قازاندیق لارینی ایتریر. بورادان بئله بیر نتیجه چیخارماق اولار: نطق و اینسان امگی مئیمون بئینی (حتا آنتروپومورف بئینی) باز اسیندا یارانا بیلمز دی. تروفودیتید عاییله سی نین تکاملو دؤورونده، خصوصن پالئوآنتروپلارین سونوندا باش بئینن عومومی اینکیشافی و عالی عصب سیستمی فعالیتینی نین ایختیصاصلاشماسی طبیعتده بئنی وارلیغین - اینسانین یارانماسی اوچون بویولوژی بونؤوره اولدو. بئله لیکله، لاپ اولدن نطق اینسان فعالیتی ایله، خصوصن اینسانین امک فعالیتی ایله سیخ و قیریلماز علاقه ده اولموش، بیرینین اینکیشافی دیگرینین تکاملونه تکان وئرمیشدیر.

امک، جمعیت و دیل

اولده قئید ائدیگیمیز گئنیش یاییلمیش فیکره اساسن اینسانی دا، دیلی ده امک یاراتمیشدیر، هم ده دیل تجرید اندیلمیش فرد طرفیندن دئییل، جمعیتده اونسیت احتیاجیندان، اونسیت پروسئسینده یارانمیشدیر. بو نؤقطه یی-نظر دن امک، جمعیت و دیل آراسینداکی موناسیبتلری نظر دن کئچیرمک ضرور دیر. هم گئئولوژی، هم ده اونتولوژی باخیمدان ایلکین گله نی امکیدیر. امک جمعیتین ده، دیلین ده یارادیجی سیدیر. امک ندیر؟ اینسان امگی نین تحلیله حصر اندیلمیش اثر لره ایره لی سورولن فیکیر لری یکنونلاشدیر ساق، اینسان امگی نین نه اولدوغو حاقیندا بئله دئمک اولار: «امک هر شئیدن اول اینسانلا طبیعت آراسیندا باش وئرن بیر پروسئس دیر، اینسانین اؤز فعالیتی سایه سینده اؤزو ایله طبیعت آراسینداکی مادلر موبادیله سینده واسیطه چی اولدوغو، بو موبادیله نی تنظیم ائدیگی و اونو نظارت آلتیندا ساخلادیغی بیر پروسئس دیر. اینسان اؤزو طبیعت ماده سینده بیر طبیعت قوه سی کیمی قارشی دورور.

اینسان طبیعت ماده سینین اؤز یاشاییشینا یارارلی اولان بیر فورمادا منیمسمک اوچون اؤز بدنینه منسوب اولان طبیعی قوه لری: ال و آیاقلارینی، باشینی (کورسیو منیمدیر-ا.ر.) و بارماقلارینی حرکت گئتیریر. اینسان بو حرکت واسیطه سیله خارجی طبیعتده تاثیر ائتمکله و اونو دگیشدیرمکله برابر اؤز طبیعتینی ده دگیشدیریر. او اؤز طبیعتینده مورگوله مکده اولان قوه لری اینکیشاف اندیریر و بو قوه لرین فعالیتینی اؤز حاکیمیتینه تابع اندیر. بیز بورادا امگین ایلک حیواناننزر اینستینکتیو فورمالارینی نظر دن کئچیرمه یه جگیک. جمعیتین، امتعه باز اریندا فهله نین اؤز ایش قوه سی نین ساتیجیسی کیمی مئیدانا چبخدیغی حالی ایله، ایبتیدایی زامانین درینلیکلرینه گئدیپ چاندیغی ایلکین حالی - اینسان امگی نین اؤز پریمیٹیو، اینستینکتیو فورماسیندان هله آزاد اولمادیغی حالی آراسیندا چوخ بویوک مسافه واردیر. بیز امگی آنجاق اینسانا مخصوص اولدوغو فورمادا نظرده توتوروق. هورومجک توخوجونون عملیاتینی خاطر لادان بیر عملیات ایجرا اندیر، بال آریسی دا مومدان شان قاییرماسی ایله بعضی معمار آداملاری اوتاندیریر. لاکین ان پیس معمار دا ان یاخشی بال آریسیندان لاپ اولدن بونونلا فرقلنیر کی، معمار هله مومدان شان قاییرمازدان اول بونو اؤز بئینینده قاییریب حاضر لامیش اولور. امک پروسئسی نین سونوندا آلینان نتیجه آرتیق بو پروسئسین اولینده اینسانین تصوورونده، بئی ایدئال صورتده مؤوجود اولور. اینسان نینکی طبیعتین وئردیگی شئینن فورماسینی دگیشدیریر؛ طبیعتین وئردیگی شئیده او اؤز شعورلو مقصدینی ده حیاتا کئچیریر، بو مقصد بیر قانون اولاراق اینسان فعالیتینی اوصولونو و خاراکتئرینی موعین اندیر و اینسان اؤز ایراده سینین بو مقصده تابع ائتمه لی اولور». دئمه لی، امک پروسئسی نین ساده مومنتلری بونلاردیر: موعین مقصد گودن فعالیت و یا امگین اؤزو، امک جیسمی و امک واسیطه لری. فلسفه علمینده، امگین ترکیب

حیصه لري اطرافلي شکیله تحلیل اندیلیر، آیدین صورتده ایضاح اندیلیر کی، «امک واسیطه لری» هئچ ده امک آلتلرینه برابر دئییلدیر؛ علم بو ایفادهیه داها گنیش معنا وئریر: «امک واسیطه سی ائله بیر شئیدیر و شئیلر کومپلنکسیدیر کی، اینسان بونلاری اوزو ایله امک جیسمی آراسیندا قویور و بونلار اونا اوز تاثیرینی همین جیسمه کئچیرن بیر عامل خیدمتی گؤرور».

عادتین، امک فعالیتیندن دانیشارکن فرد- آلت - محیط اوچلوگونو اساس گؤتورورلر، هم ده اینسانین یارانماسیندا امک آلتینه اوستونلوق وئریر گؤستریرلر کی، مئیمون الی ایلیک امک آلتینی (عادتین، داش آلت نظرده توتولور) یارانمیشدیر. لاکین هر شئی داشدان یاخود آغاجدان امک آلتی کیمی ایستیفاده ائتمکدن آسلی اولسا ایدی، ایلیک اینسانین مئیدانا چیخماسی آسان اولاردی. دیگر طرفدن، اینسانین مئیدانا چیخماسینی سادهجه امک آلتی ایله باغلاماق، بیر نؤوع، روبینسونچولوغا بنزمیر: ایریلیقدا گؤتورولموش بیر فرد، روبینسون کیمی، اوزو اوچون آلت دوزلدیر و اوندان ایستیفاده اندیر. دیالکتیک و ماتریالیست فلسفیه گؤره، اینسان اوز طبیعتیه گؤره ایجتیماعی حیواندیر. دئمه لی، اینسانین امک فعالیتینی اینسانلارین بیر-بیری ایله اونسیتی، ایجتیماعی باشلانغیچ دورور. بو، اصل ایجتیماعی فاکتور دور - اینسانین امک فعالیتی مقصدیه یؤنلیمیش حادثه دیر. امک پروسئسی نین اساس مقصدی اینسانین ایجتیماعی محیطه منسوبلوغونون و اونون ایجتیماعی محیطه کومونیکاسیسی نین محصول دور.

ف. انقنلس مئیمونون اینسانا چئوریلیمه سی پروسئسینده امگین رولوندان دانیشارکن امک پروسئسی آنلایشینی نین ایکی آسپنکتینی نظرده توتور. او، بیر طرفدن، امگه مئیمونو اینسانا چئورن فاکتور کیمی باخیر؛ دئمه لی، اونون فیکرینجه، امک بو معنادا اینسانلارا یوخ، مئیمونلارین (الی اینسانابنزر پریماتلارین) بیر حیصه سینه خاص خصوصیتدیر و یوز مین ایللر بویو اونلارین اینسانا چئوریلیمه سینی حاضیرلامیشدیر. لاکین، دیگر طرفدن، انقنلس اینسانین بوتون تاریخی بویو امگین اونو دیگر حیوانلاردان فرقلندیرن علامت اولماسیندان دانیشارکن امگین شعورلو اولماسینی، یعنی مارکسین سؤزلری ایله دئسک، امک پروسئسی نین سونوندا آلیناجاق نتیجه نین آرتیق بو پروسئسین اولینده اینسانین تصوورونده حاضیر اولماسینی نظرده توتور.

دیالکتیک فلسفه نین مودعالاریندان چیخیش اندرک امگین ایکی فورماسینی گؤستریمک اولار؛ اینستینکتیو «امک» و شعورلو امک. مشهور بیر اثرده امگین بو ایکی فورماسی حاقیندا بئله یازیلیر: «بیز بورادا امگین ایلیک حیوانابنزر اینستینکتیو فورمالارینی نظرده کئچیریمیه جگیک. جمعیتین، امتعه بازاریندا فهله نین اوز ایش قوه سی نین ساتیجیسی کیمی مئیدانا چیخدیغی حالی ایله، ایبتیدایی زمانین درینلیکلرینه گنیدب چاتدیغی حالی آراسیندا چوخ بؤیوک مسافه واردیر. بیز امگی آنجاق اینسانا مخصوص اولدوغو فورمادا نظرده توتوروق» دئمه لی، امک اوزونون اینستینکتیو فورماسیندا یالینز اینسانا خاص خصوصیت، اینسانین اولو اجدادینی حیواندان آیران پرینسیپال فرق دئییلدیر. بونا گؤره ده اونو امگین حیوانابنزر فورماسی آدلاندیریرلار. بو اینستینکتیو، حیوانابنزر امک شعورلو، مقصدیونلو امکن اساسلی صورتده فرقله نیر. محض بو نؤقطه ده اینسانین یارانماسی نین ماتریالیست ایضاحی ایله ایدئالیست ایضاحی آراسینداکی فرق اوزونو گؤستریر: ایدئالیست باخیشا گؤر، اولجه اینسانی حیواندان فرقلندیرن شعور، تفکور یارانیر، سونرا فیکر امگه، امک آلتینه تطبیق اندیلیر. اینستینکتیو امگی نظرده توتاراق گؤستریمک لازیمدیر کی، بو حال، یعنی اینستینکتیو امکن شعورلو امگه، اینسانابنزر مئیموندان اینسانا کئچید مینرله ایل داوام ائتمیشدیر. دئمه لی، مساله ایکی جور قویولور و اونلاردان بیری قبول ائتمک لازیمدیر. یا اینسان طبیعتی موشاهیده ائدیپ اونون بیر سیرا خصوصیتلرینی کشف اندرک اولجه اوز تفکورونده، سونرا تفکورونده حاضیرلا دیغینی ماتریالیست تطبیق ائتمکله امک آلتینی کشف ائتمکدن باشلا ییر، یا دا اونون امگی اولجه اینستینکتیو، حیوانابنزر سجیه داشی ییر و اوزون مودت بئله داوام اندیر، سونرا ایسه امگین بو فورماسی نتیجه سینده دگیشیکلیکلرین توپلانماسی و امکله مشغول اولان سویئکتین اوزونون تدریج دگیشمه سی یئنی کئیفه ته - ایکینجی سیقتال سیستمی نین، جمعیتین، اینسان ایدراکی نین، باشقا سؤزله دئسک، اینسانین یارانماسی نا گنیریب چیخاریر. دیالکتیک و تاریخی ماتریالیزم مساله نین ایکینجی شکیله ایضاحینی قبول اندیر. بئله لیکله، امگین مئیدانا چیخماسیندان جمعیتین یارانماسینا کئچید مین ایللر کئچمیشدیر. بو مودته اینسانین تاریخن اوللکی اجدادی امکله مشغول اولموشدور، لاکین بو امک هله حیوانابنزر اینستینکتیو سجیه داشیمیش، بال آریسی نین مومدان شان قاپیرماسی نا بنزمیشدیر. مئیمون سورسونون ایبتیدایی تشکیلیندن اینسانلارین جمعیت حالیندا بیرلشمه سینده کئچیمیش تاریخی یول چوخ اوزون اولموشدور. انقنلس یازیر کی، امگین باشلانماسیندان ایلیک داشین اینسان الی نین کؤمگی ایله بیجاغا چئوریلیمه سینده ک بؤیوک، نهنگ دؤور کئچمیشدیر. بو کئچید دؤورونده کی وارلیغی هله اینسان آدلاندیرماق اولماز. چوخ واخت علمی ادبیاتدا «اینستینکتیو اینسان» آدلاندیریلان بو ایکی آیاقلی، دانیشمایان وارلیق مئیمونلا اینسان آراسیندا کئچید تشکیل ائتمیشدیر، یعنی تروفودیتیدلر عاییله سینه منسوب حیوان اولموشدور.

اینسان شیمپانزه یاخود قوریللا تیپلی مئیموندان عمله گلیمیشدیر، چونکی اینکیشافین ان یوکسک پیله سینده دوران مئیمونلاردا بئله اینسانا خاص اولان خصوصیتلر - دیک یئریش، اتلی یئمگه وردیش، ایبتیدایی ده اولسا، امک آلتیندن ایستیفاد، یوکسک اینکیشاف ائتمیش عالی عصب فعالیتی یوخدور. اینسان اوچونجو دؤور آنترومورف مئیمونلاریندان اینکیشاف ائتمیش و بیر نؤوع اینسانلاشماق اوچون ایختیصاصلاشدیریلیمیش تروفودیتیددن توره میشدیر. تروفودیتیدلر سؤزون اصل معناسیندا مئیمون دئییلدیر، بیر سیرا مورفولوژی علامتله (مئلن، دوزقامتلی یئریش) و ائکولوگییا (مئلن، ائیتمه) بونلاری دیگر مئیمونلاردان فرقلندیریر. بو علامتله سونرا لار اینسانی سجیه لندیرن خصوصیتلره داخل اولسا دا تروفودیتیدلری اینسان آدلاندیرماق اوچون کیفیت دئییلدیر. بونلاردان باشقا بیر سیرا ضروری علامتله ده

تروفلودیتیدلری آنترومورف مئیمونلاردان فرقلندیریر. بئله کی، تروفلودیتیدلرده فردی عالی عصب سیستئمی نین فعالیت یوکسک سوییهده اولموشدور، اونلارین اورقانیزمی شرطی رفلئکسلر یاراتماغا، اطراف محیطین تاثیرینی و حرکی رئاکسیانی دیفنرئسیاللاشدیرماغا قابیل اولموشدور.

اینسانین یارانماسیندا امک آلتی نین رولونو آرتیق شیشیرتمک، احکاملاشدیرماق دا لازیم دئییلدیر. چوخ واخت اینسانین عمله گلمه سینده امک آلتی نین رولوندا دانیشارکن ک. مارکس و ف. انئقئلسه اینسان ائدیپ گؤستریرلر کی، اونلار اینسانین یارانماسینی الین ایلک امک آلتی یارانماسی ایله باغلامیشلار. دوزدور، مارکس و انئقئلس اینسانین یارانماسیندا امک آلتی نین دوزلدیلمه سی و ایستیفاده ائدیلمه سینه بؤیوک اهمیت وئریشلر. لاکین مارکس تاریخدن اولکی دؤورده امک واسیطه لری آراسیندا اساس رولو امک آلتی نین دئییل، اهلی لشدیریلیمیش حیوانلارا وئریر. او یازیر: «بیز ان قدیم اینسانین ماغارالاریندا داش آلتیره و داش سیلاحا راست گلیریک بشر تاریخی نین ایلک پیلله لرینده اعمال ائدیلمیش داش، آغاج، سوموک و بالیق قولاغی ایله یاناشی اینسان طرفیندن اهلی لشدیریلن، دئمه لی، امک صرف انتمکله دگیشدیریلن، بسله نیب یئتیشدیریلن حیوانلار دا امک واسیطه سی اولراق باشلیجا رول اویناییر». امک آلتی نینه گلینجه، مؤلیف بونلاری مئخانیکی امک واسیطه لری آدلاندیراراق امک جیسیملرینی ساخلاماغا خیدمت ائدن امک واسیطه لریندن اهمیتلی حساب ائدیر: «امک واسیطه لرینین اؤز ایچریسینده مئخانیکی امک واسیطه لری... یالئیز امک جیسیملرینی ساخلاماغا خیدمت ائدن امک واسیطه لریندن خئیلی آرتیق درجه ده ایجتیماعی ایستحصالین موعین دؤورونون خاراکتئریک فرقلندیرجی علامتینی تشکیل ائدیر». بو حقیقتن ده بئله دیر. معلوم اولدوغو کیمی، بیر سیرا حیوانلار (مئلن، مئمون، قوندوز، بال آریسی، هورومچک) حیواناننزر، اینستینکتیو امکله مشغول اولورلار. بونلاردان بعضیلری (مئلن، قوندوز، بال آریسی) امک آلتی نین کیمی اؤز بدن عوضولریندن ایستیفاده ائدیرلر؛ مئمون ایسه شعورسوز دا اولسا، حئی امک آلتیندن ایستیفاده ائدیر. لاکین ایندییه دک هئچ بیر حیوان باشقا بیر حیوانی اهلی لشدیرمه میشدیر. بونا گؤره ده عالیملر تامامیله حاقلی اولراق امک واسیطه لری ایچریسینده آپاریجی رولو اهلی لشدیریلیمیش حیوانلارا وئریر.

تروفلودیتیدین اینسانا چئوریلیمه سی پروبلئمیندن بحث ائدرکن داها بیر مساله نی آیدینلاشدیرماق لازیمدیر. معلوم اولدوغو کیمی، بعضی حیوانلار دا امک آلتی نیندن ایستیفاده ائدیرلر. لاکین قئید ائتمک لازیمدیر کی، اینسانی حیوانلار عالمیندن فرقلندیرن علامتلردن بیری ده بودور کی، بشر تاریخی نین ایلک پیلله لرینده عمله گلمکده اولان ایلک اینسان امک آلتی و سیلاح کیمی اعمال اولونموش داشدان ایستیفاده ائتمیشدیر، داها دوغوسو امک آلتی و سیلاح کیمی ایستیفاده ائتمک اوچون داشی اعمال ائدیپ یارارلی حالا سالمیشدیر.

امگین ایلکین، اینستینکتیو، حیواناننزر پیلله سینده اینساندان، جمعیتدن، دئمه لی، بونلارلا برابر عوضولنن آیدین نیطقدن صؤحبت بئله گنده بیلیمز. امگین (اینستینکتیو امگین) باشلانغیچیندان شعورلو امگین مئیدانا گلمه سینهدک بشریت نهنک اینکیشاف یولو کئچمیشدیر. ف. انئقئلس مئیمونون اینسانا چئوریلیمه سی پروسئسینده امگین رولو» آدلی اثرینده بو اینکیشافی جمعیتهدرکی دؤور آدلاندیریر و گؤستریر کی، بو دؤور یوز مین ایللر بویو داوام ائتمیشدیر. اونون فیکرینجه، جمعیت یالئیز اینسانلا بیریلمه یارامیشدیر. انئقئلس مئیمونون اینسانا چئوریلیمه سی پروسئسینی گؤستریر:

- 1) اولجه ایبتیدایی (پریمیتیو، اینستینکتیو، حیواناننزر) امک تظاهور ائدیر؛
- 2) امگین اوزونمدتلی اینکیشافی نتیجه سینده نیطق عمله گلیر؛
- 3) امگین و اونولا یاناشی نیطقین یئنی اوزونمدتلی اینکیشافی نتیجه سینده جمعیت یارانیر.

مؤلیفه گؤره، اینکیشافین یالئیز بو اوچونجو پیلله سینده اینسانین مئیمونان قطع صورتده آیریلما سی باش وئریر. م. پ. ژاکو بئله فرض ائدیر کی، جمعیتین یارانماسی نین باشلانغیجی آشاغی پالئولیت دؤوروندا سونرایا عایدیر. ب. ف. پورشیننو یازیر کی، گله جک اینسان اونستینی و اینسان جمعیتینی خیر وئرن پرنسیپجه یئنی حادثه لرین ایلک سیمتوملارین مویستیر زامانی نین اینکیشافی یاریسیندا موشاهده ائدیلمیش، ببولوژی و ایجتیماعی قانونلار آراسیندا حاکیمیت اوغروندا موباریزه یوخاری پالئولیتین سونلارینا دوغو بلکه ده نئبلیته کئچید دؤورونده بیتییر.

دیالکتیک و تاریخی ماتریالیزم، ماتریالیست فلسفه دیلین (عوضولرینه بؤلونن آیدین نیطقین) یارانماسینی، عادتین، جمعیتین یارانماسی، اینسانلارین جمعیت حالیندا بیرلشمه سی ایله باغلا بیر (دیل جمعیتده یارانیر، جمعیتدن کناردا دیل موجود دئییلدیر). جمعیتین یارانماسی اوچون بیر-بیری ایله سیخ قارشیلیقلی علاقه ده اولان اوچ حادثه، اوچ اساس سوسیولوژی کاتئقوریاین موجدلوغو ضروریدیر:

- 1) ایستحصال-قوه لری؛
- 2) ایجتیماعی-ایستحصال مونسیتلری (ایقتیصادی بازیس) و
- 3) اوستقوروم.

یالئیز بو اوچ عامل بیرلیکده موجود اولدوقدا جمعیت موجود اولما بیلر؛ بونلار جیدی سببیت علاقه سی ایله بیر-بیریندن آسلیدیر. بو اوچ عاملین سیخ علاقه ده و قارشیلیقلی آسلیلیقدا اولماسینا باخمایاراق یئنه ده هر حالدا جمعیتین یارانماسیندا دانیشدیقا ایستحصال

موناسيبتلر نين يارانماسي مسالهسي اؤن پلانا چكيليير. چونكي تكجه ايستحصال موناسيبتلري اينسانلاري امك پروسسسينده بيرلشديرير. ايستحصال موناسيبتلر نين مئيدانا گلهمسي ايستحصال واسيطهلري اوزرينده مولكيتين بو و يا ديگر فورماسي نين يارانماسينا سبب اولور. جمعيتين يارانماسي ايستحصال واسيطهلري اوزرينده مولكيتين فورمالاري ايله علاقه لنديريلهرك گؤستريلير كي، ...مولكيتين هئج بير فورماسي نين موجود اولماديغي يئرده هئج بير ايستحصال حاقيندا، دئمهلې، هئج بير جمعيت حاقيندا صؤحبت بئله گنده بيلمز. بو دا طبيعيدير كي، مولكيتين حتي هر هانسي ايبتيدياي فورماسي، او جوملهدن، كوللئكتيو (ايبتيدياي) مولكيت اينستينكتيو، حئيوانابنزر سجييه داشييا بيلمز، دئمهلې، اينستينكتيو، حئيوانابنزر امك دؤورونده مولكيت فورمالاريندان، بو سونونجو اولمادان جمعيتدن ده دانيشماق اولماز.

شعورون، تفكورون، نيطقين يارانماسي دا جمعيتين يارانماسي ايله علاقه داردير. ايستر شعور و تفكورون (مفهوملو تفكورون)، ايستر سه نيطقين منبعيي فردين طبيعته موناسيبتينده دئييل، فرلرين بير-بيري ايله موناسيبتلرينده مئيدانا چيخير. گؤرونديوو كيمي، بو پروبلئم جمعيتين يارانماسيندان آريجا گؤتورولموش بير پروبلئم دئييل، انله همين پروبلئمين ديگر اوزودور. نيطق هر شئيدن اول تشكول تاپماقدا اولان ايجتماعي موناسيبتلرين تظاهورو و واسيطهسي كيمي يارانير: نيطق اينسانلارين بير-بيري ايله موناسيبتينده داور انيشلارينا تاثير گؤسترمك واسيطهسي كيمي مئيدانا چيخميشدير. مفهومون تظهور ائتمهسي اوچون تكجه فردين موناسيبتين نين موجودلوغو كيفايت دئييلدير، هم ده فردلر آراسيندا موناسيبتلرين موجودلوغو ضروردير. هم ده بو موناسيبت حئيوانلار آراسينداكي «موناسيبتدن» كؤكلو صورتده فرقله نير، چونكي سؤزون اصل معناسيندا حئيوانلار آراسيندا موناسيبت موجود دئييلدير.

امك، جمعيت و ديل آراسينداكي موناسيبتلري قيساجا بئله خولاصه ائتمك اولار. گؤرونديوو كيمي، امك انله بير سحركار قوه دئييلدير كي، اينسانين مئيمونابنزر اولو اجدادي اونولا مشقول اولان كيمي درحال اينسانا چئوريلير و آيدين نيطق قابيليتي قازانير. اينسانين مئيمونابنزر اولو اجدادينين امكله، داهدا دقيق دئسك، اينستينكتيو، حئيوانابنزر امكله مشغول اولماسيندان يارانماقدا اولان اينسانين شعورلو امكه كئچمه سينهدك اوزون بير دؤور كئچميشدير كي، بو مودته امك پروسسسينده اينسانين اولو اجدادي هم فيزيولوژي، هم ده پسيكولوژي باخيمدان بؤيوك اينكيشاف مرحله سي كئچميشدير. امك ايستحصالي، ايستحصال جمعيتي ياراتميشدير. يارانماقدا اولان و جمعيتده بيرلشن اينسانلار امك پروسسسينده بير-بيري ايله اونسيت ساخلاماغا احتياج حيس ائتميشلر. ديل ده بو احتياجي تامين ائتمك، اؤدمك اوچون يارانميشدير.

سؤزلر و شئير

«هر جور ثروتين منبعيي اولان امك» هم ده جمعيتين و ديلين ياراديجيسيدير. جمعيتي ديلسيز، ديلي -جمعيتسيز تصور ائتمك مومكون دئييلدير. بئله كي، ان آزي ايكي آدم بير-بيري ايله اونسيت ساخلايرسا، دئمهلې، آرتيق، ايبتيدياي ده اولسا، جمعيتين روشئيمي موجوددور، لاكين عئيني زاماندا همين بو ايكي آدامين بيرلشمهسي، اونسيت ساخلاماسي اوچون موعين بير اونسيت واسيطهسي لازيمدير (اونسيت واسيطهسي اولمادان اولارلرين بيرلشمهسي غئيري-مومكوندور) - بئله اونسيت واسيطهسي ديلدير، داهدا دوغروسو، آيدين، عوضولرينه بؤلونن سسلي نيطقدير.

ماتئرياليزم آيدين، عوضولرينه بؤلونن سسلي ديلين (نيطقين) بيردن-بيره يارانماسيني قبول ائتمير، چونكي بو يارانما، ان آزي، مؤعوزه اولاردي. لاكين اينديهدك بئله بير ديلين يارانما پروسسيني (عوموميتله عمله گلهمه سيني يوخ، پروسسسين اؤزونو!) ايضاح ائدن نظرييه ياخود فرضيه ياراديلمالميشدير. واختيله روس ديلچيسي ن. ي. مارر ايلك سسلي ديلين يارانماسيندان دانيشاركن گؤستريردي كي، بئله ديل داخيلن ديفوز اولان دؤرد سس كومپلئكسيندن عيبارت اولموشدور. روس فيلوسوفو ب. ف. پورشنو يازير كي، ايلك سسلي ديل ايكي موختليف سس كومپلئكسيندن عيبارت اولموشدور: هر سس كومپلئكسي ديگرينه موناسيبتده اگلنج وظيفه سيني ايفاده ائتميشدير.

ديلچيليك پالئولينقويستيكا ساحه سي هلهليك بو پروبلئمي حل ائده بيلهجك درجهده اينكيشاف ائتمميشدير. بونا گؤره ده ايلك اينسان ديليني نئجه ديفوز سسدين عيبارت اولدوغونو سؤيلهيه بيلميريك؛ بلكه ايكي، بلكه دؤرد، بلكه ده چوخ ديفوز سس ايلك اينسان ديليني تشكيل ائتميشدير. ن. ل. لاديجينا-كوتسون تجروهلري گؤسترير كي، مئيمونلار، مثلا، شيمپانزه 25 ديفوز سس چيخارا بيلير. مساله ايلك اينسان ديلينده ديفوز سسلرين سايبيندا دئييل، اساس مساله بودور كي، ايلك اينسان ديلي ايندي باشا دوشدويموز معنادا آيدين، عوضولرينه بؤلونن سسلر-سؤزلر شكلينده موجود اولو بيلمزدي، يارانا بيلمزدي - بو جور سيجر ايشلي اينكيشاف ديالئكتيك ماتئرياليزمين بوتون قانونا اويغونلوقلارينا ضيدير، ايلك ديل مطلق ديفوز سسلردن عيبارت اولمالي ايدير. بونا گؤره ده ن. ي. ماررين واختيله ماركسيسمه ضيد حساب ائدين دؤرد عونصور نظرييه سينه بير ده قايتماق و اونون راسيونال توخومندان ايستيفاده ائتمك لازيمدير.

محدود ميقداردا ديفوز سسلرله آرزو، ايستك، قاداغان، سؤينج، قورخو ايفاده ائتمك اولار، لاكين اونسيت ساخلاماق اولماز. گومان كي، ايلك اينسان ديلينده اونسيت اوچون ديفوز سسلرله ياناشي و اولارلا بيرليكه ال حركتي، ژئست و ميميكادان، هابئله اشبالاردان دا (ايمكان

دايرەسېندە) ايستيفادە اندېلمېشدير. معلوم اولدو غو كيمي، پسيكولوژي و فلسفي باخيمدان ايكنيجي سيقنال سيستمي اينكيشافي نين ايلكين مرحله لرينده قاوراما، تفكور، قارشيليقلي اينفورماسيا پروبلنملري ايله علاقه ده اولماميشدير. طبيعي اولراق بئله بير سوال مئيدانا چيخير: بس بو علاقه نه واخت و نجه يارنميشدير؟ بس اشبالار، پرندمئلر سس چيخارما و سس قاوراما دايرەسېندە نجه دوشموشدور؟ ايلك اينسانلارين سس مئخانيزمي فردلرين اشيا، پرندمئل و اوبئكتلرله رفتار دايرەسېندە نجه نوفوز ائتميشدير؟

موعاصير پسيكولونقويستىكا (و هابئله پسيخولوگيا) علمي او درجه اينكيشاف ائتمەميشدير كي، بو سواللارا بير معنالي، كونكرئت جاواب وئرمك مومكون اولسون. بو ساحه ده يالئيز بير نجه فرضيه ايرملي سورمك اولار.

بو پروبلنمين ايضاحيندا پسيكولوقلارين فيكري ماراقليدير. آ. والون يازير كي، اوشاغين فردي ايرثي سننوموتور ايارايندا تفكورون اينكيشافي زاماني فاصيله سيزليك موجود دئييلدير: نيطني منيمسه مكله ياناشي پرينسيپجه باشقا دننترميناتورلار اونون داورانيشينا داخيل اولور. ل. س. ويقتوسكي «ايكي كوك» حاقيندا ايديا ايرملي سورموشدور: نيطق اونتوگننيز و فيلوگننيزده عاغلين تاريخدن اولكي دؤورو ايله، يعني تفكور اشبالاري ايله بيرلشمزدن اول اوزونون تاريخدن اولكي دؤورونه ماليك اولور، يئني حاديه اينسان پسيكوكاسي نين نيطق-تفكور فونكسياسيني تورمدير.

آ. پ. پوتسئلوئيوسكي نين بو ساحه دكي فيكيلرلي ده ماراقليدير. او، اينسانين سسلي نيطني نين ان قديم فورما و پيلله لر نين رنكونستروكسياسي متودلاريني آختاراركن اينسانلارين ائو حئيوانلارينا سېنسيپيك موراجيعتلر يني توپلاميش و تحليل ائتميشدير. ن. ي. مارر كيمي، آ. پ. پوتسئلوئيوسكي ده بئله حساب اندير كي، اينسانلار دا حئيوانلارلا بير ليكه اهلي لشميشلر، لकिन اينسانلارين ائو حئيوانلاري ايله موناسيبتلري او زاماندا ايندييه دك آز تكامل ائتميشدير، بونا گوره ده حئيوانلارا موعاصير خطابين نيطق فورمالاري ان قديم نيطقين بعضي خصوصيتلر يني درك ائتمك اوچون منبع اولاييلر. تدقيقاتين بو متودونون اساسلانديريلماسيندا بعضي قوصورلار اولسا دا، اشبالارين نيطق دايرەسېندە دوشمەسي پروبلنمي نين حلي اوچون خئيلي ماتريال وئريير. مؤليف حئيوانلارا موراجيعتي ايكي كومپلنكسه بولور:

1) چاغيرماق (داها قديمدير) و

2) قوماق، هابئله داها سورعتله گنتمهيه و س. س. مجبور ائتمك (خئيلي سونرالار يارنميشدير).

بو موراجيعتلرين موركب لشديريلمەسي دوپليكاسيا و مولتيپليكاسيا، ايكي موختلايف اساسين بيرلشديريلمەسي، ديفئرئسياسي ايسه هم ده اينتوناسيا واسيطه سيله باش وئرميشدير.

آ. پ. پوتسئلوئيوسكي بئله بير نتيجه يه گلير كي، سسلي نيطقين ان قديم تيبني سئمانتيك و فورمال جهندن ديفئرئسيالاشمايان، آيري-آيري عونصورلرينه بولونمەين «سوز-مونوليت» اولموشدور. بئله سوز-مونوليتلرين اساس وظيفه سي دانيشانين اوز آرزوسونو، ايستگيني، طلبيني ياخود ايراده سيني خبر وئرمكدير، بونا گوره ده گومان ائتمك اولار كي، اونلارين ايلكين فونكسياسي اينديكي فعللرين امر فورماسي نين فونكسياسي كيمي اولموشدور. فعللن امر فورماسي سسلي ديلين ان قديم فاكتيدير. «اينسانين اجدادلارينين عوزولنمەين سوز-مونوليتلر ايشلتمەسي بو و يا ديگر، نتيجه ياخود حؤكمو خبر وئرمك ضرورتي ايله علاقه دار دئييلدير. سوز-مونوليت حؤكمون دئييل، دانيشانين ايراده سي نين ياخود آرزوسونون ايفاده چيسي اولموش و سوز-مونوليتين اوزونون دئييلمەسي يالئيز جاري آنين كونكرئت طلبيندن ايرملي گلميشدير. بونا گوره ده سوز-مونوليتلرين داخيلي مضمونوندا منطقي حؤكمون هنج بير عونصورونو آختماق اولماز» 5.

آ. پ. پوتسئلوئيوسكي نين فيكرينجه، سوز-مونوليتين آدلانديرما فونكسياسي چوخ سونرالار اونون ايلكين وئربال-ايمپئراتيو فونكسياسي اساسيندا تورميشدير. سوز-مونوليتلر گنرچك ليگين آيريجا عونصورلريني ايشاره ائتمك اوچون ايشله ديلمگه باشلانميشدير. بئله سوزلر ايراده ايشارلر يندن تصور ايشارلرينه، فيكيلر اشبالاري ايشارلرينه چئوريلير. سوز-مونوليتلر ده يئني عقلي فونكسيانين (تصور ياخود مفهوم ايشاره سي كيمي) تظاهورو اونا ايبتيدياي فيكيلر آلتاي اولماق ايمكاني وئريير. سوز-مونوليت اوز ديفئرئسيالاشماماسيني و عوزولنمە سيني ايتيرمەدن، ايلك دفعه قاوراما حؤكمونون خبرينين (پرنديكاتي نين) سوزلو ايفاده چيسي شكلينده فيكيلر آلتاي اولور 6. بو، دوزگون سؤيله نيلميش فيكيلر دير. لकिन بونا باخمايلاق مؤليف سوز-مونوليت يئني فونكسياسي نين يارانماسي پروسئس يني آدلانديرما فونكسياسي نين خئيلي اول موجود اولان ايلكين وئربال-ايمپئراتيو فونكسياسي ايله بيرلشمەسي پروسئس يني گؤستر مير.

شئيلر سوزلرله نجه بيرلشميشدير؟ گوركملي فيلوسوف ب. ف. پورشنوئين بو حاقداي فيكيلرلي ماراقليدير. اونون شئيلرين سوزلرله بيرلشمەسي حاقينداكي فيكيلرلريني بعضي علاوه و تصحيحلرله قيسا خولاصه انديريك.

سوزلر شئيلره ايشاره ائتمزدن خئيلي اول شئيلر ايشاره اوچون، داها دوغروسو، سوزلري فرقلنديرمك اوچون ايشله ديلميشدير. شعور اينكيشاف ائنديكجه سس كومپلنكسلريني فرقلنديرمگه اولان احتياج موجود اولان نيطق واسيطه لر يني گننديكجه سورعتله قاباقلير. ديفوز سسلرين ميقدار يني آرتيرماق اوچون يئني فونولوژي موخاليفت ياخود موجود كومپلنكسلرين يئني بيرلشمەلريني ياراتماق لازيم گليردي.

موخالیفت یاخود سس بیرلشمه لری یار اتماق اوچون ایسه ایمکان خئیلی محدود ایدی. بونا گۆره ده دیفوز سسلری فرقلندیرمک اوچون دانیشان موخالیفت حرکتلردن ایستیفاده اندیر - ایکی فرقلی حرکتله موشاییعت اندیلن بیر دیفوز سس آرتیق بیر سۆز یوخ، ایکی موخالیفت سۆزدر. لاکین حرکتلرین بویوک اکثریتی اشیا لیدیر، داها دقیق دئسک، حرکتلر، بو یا دیگر اشیا ایله اندیلیر؛ اشیا لار موخالیفت اولدوغو اوچون حرکتلری قاریشدرماق اولماز. بئله لیکله، شئیلر یاواش-یاواش سۆزلره «داخیل اولور».

بو هله بیر شئین خبر وئرلمه سی دئییل، یالنیز اونسیتدیر. مو عین بیر حرکتی اگلندیرن یاخود حرکت اوچون امر وئرن سیقناللار اینکیشاف اندیر؛ سسلری اولماقلا یاناشی بونلار هم ده حرکتی و گۆرونن اولور. ایندی بیر حرکتی اگلندیرمک یاخود باشلاماق اوچون دیفوز سسدن باشقا، عئینی زاماندا، مثلا، ال حرکتیندن، چوخ واخت هم ده بو و یا دیگر اشیا نی (اوبئیکتی) گۆسترمدن ده ایستیفاده اندیلیر. بئله لیکله، نیسبتن آز مقدار سس سیقنالی واسیطه سیله چوخلو و فرقلی امرلر وئرمک اولور.

دیللرده مؤوجود اولان غریبه بیر فاکت بو فیکری تصدیق اتمگه کۆمک اندیر: دیللره دکي ان قديم سۆزلر چوخ معنالی اولور - بیر «سۆز» بیر نچه موخالیفت جینسلی «اشیا یا» ایشاره اندیر (اومونملر). اصلینده بونلار عئینی بیر سۆز دئییل، عئینی سس کومپوننتینه مالیک اولان موخالیفت سۆزلردیر. دیلین اینکیشافی نین بو دؤورونده شئیلر هله دننوتاتلار 7 دئییل، ایشارمجبکلردیر.

معلوم اولدوغو کیمی ایشارهنین ایشاره ائدیگی اشیا ایله هنج بیر سببیت علاقه سی یوخدور. خصوصی آدلارین سئماسیولوژی طبیعتی بو فیکری ثبوت انده بیلر. لاکین بو هنج ده او دئمک دئییلدیر کی، تلقین سیقنالارین سس و اشیا کومپوننتلری آراسیندا هنج بیر علاقه یوخدور. اشیا کومپوننتی یاراندیقدا اونولا سس کومپوننتی آراسیندا مو عین بیر قارشیلیقلی علاقه یارنامالی ایدی. اشیا کومپوننتی سۆزلرین «فورمانتلاری» 6 کیمی چیشش اندیر و سس کومپوننتینه نیسبتن داها سورعتله آرتیر. بو معنادا سۆزلر شئیلری ایشاره ائتمزدن خئیلی اول شئیلر سۆزلری ایشاره ائتمیشدیر. مو عاصیر تجروبه یه موراجیعت ائتسک، شئیلرین ایشاره فونکسیاسی داشیماسینا ایندی ده کیفایت قدر نومونه تاپا بیلریک (گومان کی، بو؛ قدیمین ایزی-دیر)؛ گۆز مونجوغو، تیکان، هر هانسی بیر اشیا ایشاره کیمی ایشله دیله بیلر. بیز بیلیریکی کی، ایشارهنین ایشاره ائدیلمه نین طبیعتی ایله هنج بیر عومومیلیگی یوخدور. بونا گۆره ده دئییه بیلریکی کی، بو اشیا لار اینسانلار آراسیندا بو شئیلره عاید اولمایان قارشیلیقلی موناسیبتلرین ایشارملریدیر. ایندی بو شئیلر مو عین بیر موقدس لیک، سحرلیک و س. چالاری داشیدییی اوچون گومان ائتمک اولار کی، احکاملار، توتملر، اشیا-تابولار حقیقتن ده مو عین امرلرین یاخود اگلنجین ایشاره سی کیمی یارانیمشدیر. لاکین سۆزون اصل معناسیندا بو سسلرین ایشاره لری اولماق اوچون شئیلر بو فونکسیادا جوت (یاخود داها گنیش) قارشیلیقلی عوضلنمه یاخود ائکویوالنتلیک کسب ائتمه لی ایدی. 8

شئیلر ایکنجی سیقتال سیستئمینه داخیل اولدوقدان سونرا ایکی اینکیشاف یولو کچه بیلر:

1) سسلرده اولدوغو کیمی، بو یئنی فونکسیاسیندا شئیلره نه باش وئریر؛

2) سیقتالین کومپوننتلری کیمی سسلره شئیلر آراسیندا کی موناسیبتده نه باش وئریر؛ اونلارین یئر دگیشمه سی نجه باش وئریر.

1. شئیلر تلقین سیقناللاری کیمی ایشلندیکده اونلاردا دا سسلرده فوننتیک سویه ن فونولوژی سویه یه کنجیده بنزر بیر حادثه باش وئرمه لی ایدی، یعنی شئیلر ساده فرقلیلیکن علاوه بیر ده قارشیلادیر یلا بیلمه علامتی کسب ائتمه لی ایدی. ان ایلیک موخالیفت سیراسینا شئیلرین توخونولا بیلیمک و توخونولمازلیق قارشیلادیر یلماسینی عاید ائتمک اولار. بیز هانسی ژنستین شئییه توخونولا بیلیمک، هانسی نین توخونولمازلیق خصوصیتینی وئر دیگینی قطع دئییه بیلیمک، چونکی عئینی بیر ژنست موخالیفت خالقارین عنعنه سینده بعضاً ضد معنلار ایفاده اندیر (متلن، باشین یوخاریدان آشاغی ائندیر یلمه سی بعضی خالقاردا «بلی»، دیگرینده «خنییر» دئمکدیر و ای. آ. ب. ف. پورشنوین یازدیغینا گۆر، ایلیکن دیله ایشاره ژنستی توخونولمازلیق ژنستی اولموشدور و اول بیلر کی، نه واخت ایسه اونون اؤزو طبیعتینه گۆره توخونولماغی ایستینا اندیلن اوبئیکتلره (متلن: گۆی، گۆنش، اود، گۆز و س.) «ایشاره ائدیلمیشدیر» 9.

زامان کنجدیگجه، پرنسیپجه یئنی عصب حادثه سی - شئیلرین داخیلی اوبرازلاری تظاهر اندیر. بو، آرتیق تصویره کنجید پیلله سیدیر.

2. نه قدر کی، شئی سسله بیرلیکده بیر سیقتال کومپلنکسینده یئرلشیر، اونلارین آراسیندا اولان هر هانسی بیر «موناسیبتدن» دانیشماق اولماز. اونلار «مونولیت» تشکیل اندیر. موناسیبت یالنیز او زامان باش وئر بیلر کی، اونلار «یا یا» موخالیفتینده اولسون، داها سونرا ایسه موخالیفتده اولمالارینا باخمایاراق موخالیفت واسیطه سیله یئنین «و-و» وحدتینی تشکیل انده بیلیرن.

بیتیشیکلیکن قارشیلادیرمایا کنجیدی نجه تصور ائتمک اولار؟ بیزیم قبول ائدیگیمیز کیمی، عئینی بیر سس-کومپلنکس (دیفوز سس) موخالیفت شئیلره مونوبولیا-انتمه واسیطه سیله بیرلشمیش و بو شئی فورمانتلارین کۆمگی ایله موخالیفت سۆزلر آلینمیشدیر. بو پرسس اینکیشادا عکس ایستیفامده ده اولموشدور: بو یا دیگر شئی موخالیفت سس-کومپلنکسلره ده بیرلشدیرمیشلر. بونولا دا سۆزلری «قاریشدرمیش» و اونلاری عصب سیستئمینه و داورانیشا مو عین تاثیر ائتمه دن محروم ائتمیشلر. بو قارشیلیقدان چیشش یولو کیمی موداللیغینا گۆره سیقتاللاری قارشیلادیرمیشلار: یا سس، یا دا شئی سیقتالیندان ایستیفاده ائتمیشلر. سس-کومپلنکسلر و شئیلر بیر-بیریندن

آيرلسا دا عئيني شراييطده اولكي كيمي بير-بيري عووض ائتميشدير. بورادان دا بئني مونايسيبت مئيدانا گلميشدير: فردلر آراسي تاثيرده سس سيقناللاري و اشيا سيقناللاري بير-بيري ايله اصلا قاريشديريلمادان (بيري اوياديديقدا ديگر ي اگله نير) عئيني زاماندا اوز تاثيرينه گوره عئينيت تشكيل ائتميشدير. بئله ليكله، امگين هله ائركن اينكيشافي دؤورونده سؤزلرله شئيلرين مونايسيبتينده چؤريليش عمله گلميش و شئيلر سؤزلره غالب گلميشدير. محض بو دؤورده سينتاقم يارانميش و بو دا ديلين اينكيشافيندا نهنگ آدديم اولموشدور. سينتاقم 10 - عئيني مودالليقلي ايكي جوتلشديريلميش عونصوردور. مو عاصير ديلچيلىك باخيميدان ايكي لئكسيك (سئمانتيك) معناسي اولان سؤزون تابع ليليك اساسيندا بيرلشمه سينه سينتاقم دئيلير. ديلين يارانديغي دؤور اوچون ايسه ايكي ديفوز سسين (ايكي سس-كومپلئكسين) ياخود بير ديفوز سسله (سس-كومپلئكسله) بير شئين و يا ايكي شئين مودالليق اساسيدا بيرلشمه سيني، داها گئنيش معنادا گؤتورسك، قارشيليقلي علاقه ده اولان ايكي سس سيقناليني سينتاقم آدلانديرماق اولار. سينتاقمين مئيدانا گلمه سي ديلين اينكيشافيندا ايرملي آتيلميش نهنگ بير آدديم ايدي. اونون سايه سينده گله جكده موختللف عنعه لر يارانير: آز فرقلي سؤزلر سؤز-دوپلرده بيرلشير؛ سؤز قافيه دن يارانير؛ اوخشار اولمايان سؤزلر چارپازلاشير؛ سؤزلره اينكارليق آرتيرماقلا اونلار مو انديلير؛ اوخشار اولمايان سؤزلر بير-بيري نه قارشي قويولور. بو پروسئوردا حقيقي سؤزلر يارانير. پرنئمئت و اوپئراسيونالليق مودالليغي-دا ايسه سينتاقم - بو اشيا نين حيصه سيني بوتؤو اشيا يا اوخشاتماق، بير اشيا يا بزر ديگر اشيا لار تاپماق، ايكي فرقدن بير اشيا تشكيل ائتمك و س. دئمكدير. 11

سينتاقمين تظاهورو ايكنجي سيقنال سيستئمينده سسلر و شئيلر آراسيندا مونايسيبتين اينكيشافيندا بئني مرحله ايدي: اونلارين آراسيندا ديناميك موستقيلليك يارانير، لاکين اونلار بير-بيري ندين آرالانير.

بئله ليكله، شئيلر اولجه فردلر آراسيندا كؤمچي واسيطه كيمي ايكنجي سيقنال سيستئمي نين فعاليتينه جلب انديلير و بو پروسس اوزون مودت داوام اندير. سونرا ائله واخت گلير كي، شئيلر سؤزلرين ايشاره سي اولماقدان چيخير، سؤزلر شئيلرين ايشاره سينه چؤريلير؛ ايكنجي سيقنال سيستئمي شئيلره ايشاره اندير. قاورامانين، درك ائتمه نين تاريخي ده سؤزلرين شئيلرين ايشاره سينه چؤريلمه سيندن باشلانير.

ديلين و نيطقين فونكسيالاري

«ديلين ايجتيماعي فونكسيالاري اونون قورولوشو، سيستئم علاقه لري و اينكيشاف قانونا اويغونلوقلارينا مونايسيبتده خاريجي و اعتياسيز بير شئي دئييلير... ديلين تشكيلي و اينكيشافي نين بونؤوره سينه قويولموش ديل ايمكانلار نين حياتا كئچيريلمه سي ديلين جمعيتده كي فونكسيالاري ايله علاقه دار اولان ايجتيماعي فاكٲورلارلا بو و يا ديگر درجه ده قاباقچادان مو عينلشديريلير» 12. لاکين ديلين ايجتيماعي فونكسيالاريندان دانيشاركن اونودولور كي، ديل اوز ايجتيماعي فونكسيالاريني مجرد سيستئم شكلينده دئييل، كونكرئت نيطق سيتواسيالارينين مجموعسونا، نيطق فعاليتينده، قيساسي، سسلي-سؤزلو نيطق شكلينده حياتا كئچيرير. ايجتيماعي فاكٲورلارين ديله تاثيري ده، ديلده اينعكاسي دا محض نيطق فعاليتي واسيطه سيله باش وئيرير.

عادتن، ديلچيلىك ادبياتيندا ديلين اونسيته خيدمت ائتمه سيندن دانيشيلير. بو دا معلومدور كي، عوموميلشديرمه اولمادان هئچ بير اونسيته مومكون دئييلير: تفكور يالنيز عوموميلشديرمه واسيطه سيله گئرچكليگي اينعكاس اندير. دئمه لي، اينسانين نيطق فعاليتينده اونسيته و عوموميلشديرمه ديالئكتيك وحدت تشكيل اندير. ديلين ايجتيماعي فونكسيالاري دا اونسيته و عوموميلشديرمه وحدتي نين عئيني زاماندا حياتا كئچيريلمه سيندن باشقا بير شئي دئييلير.

ديلچيلىك ادبياتيندا ديل و نيطق هميشه فرقلنديريلديگي حالدا ندنسه اونلارين ايجتيماعي فونكسيالاري فرقلنديريلير، هر ايكي حاديه نين فونكسياسي ديلين فونكسيالاري كيمي تقديم انديلير. مثلا، ر. ياكوبسون نيطق آكتي مودئليندن دانيشاركن نيطق آكتيني تشكيل ائدن بو فاكٲورلاري قئيد اندير:

- (آ) گؤنדרن،
- (ب) قبول ائدن،
- (ج) كونتئكست،
- (د) كود،
- (و) كونتاكت و
- (ز) معلومات.

بونا اويغون اولراق او، ديلين آلتني فونكسياسيني گؤسترير:

- (1) ائمتو فونكسيا (دانشانين حيس و ايرادهسني ايفاده ائدن فونكسيا،
- (2) كونتاتيو فونكسيا (ووكاتيو-ايمپراتيو ياخود مودالليق فونكسياسي)،
- (3) رنئرننت فونكسياسي (خارجي عالم اشيالاريني گؤستر مك فونكسياسي)،
- (4) ديل حاقيندا ديل واسيطهسيله دانشماق ايمكانيني شرطنلدين مئاديل فونكسياسي،
- (5) فاتيك فونكسياسي (كونتاكت يار اتماق فونكسياسي) و
- (6) پونتيك فونكسيا 13.

سونت ديلچيلينده ديلين فونكسيالاري حاقيندا ب. آ. سئرئرننيكوو، ي. د. دنشئرنيو، آ. آ. لئونتيو، و. آ. اورورين و باشقالاري. اطرافلي صورتده يازميشلار. ديلچيلردن علاوه ديل و نطق پروبلئمينه توخونان بوتون فيلسوف و پسيكولوقلار دا ديلين و نطقين فونكسيالاري مسالهسندن گنئيش صورتده دانشميشلار. ي. د. دنشئرنيو ايسئينا ائديلسه، ديلين (و نطقين) فونكسيالاري حاقيندا ديلچي، پسيكولوو و فيلسوفلارين سؤيلهديكلي فيكيلر بير-بيرينه ياخيندير. ي. د. دنشئرنيو ديلين كومونيكاتيو، ايجتيماعي، ائكسپرئسيو، ائستنتيك و قنوسئولوژي فونكسيالاري اولدوغونو گؤستري 14، باشقا بير يئرده ايسه ديلين ايدئولوژي فونكسياسيدان دا دانشير، هم ده ديلين و نطقين ايدئولوژي فونكسيالاريني فرقنديرير 15. قئيد ائتمك لازيمدير كي، ديلين و نطقين فونكسيالارينين فرقنديريلمهسي علمي ادبياتدا يئني حاديئه دنيلدير. هله 1941-جي ايله عالمان پسيخولوو ف. كائنتس «ديلين پسيكولوگيياسي» آدلي اثرينده ديلين فونكسيالاريني «ايلكين» و «تورمه» دئيه ايكي قيسمه بؤلور، ايلكين فونكسيالارين ديل اوچون مجبوري، تورمه فونكسيالارين ايسه فاكولتتو ماهيت داشيديغيني يازير 16. سونرالار بو ايدنيا پسيكولوگييدان ديلچيلينگه گتيريلميشدير، لاكين گؤستر مك لازيمدير كي، ديلچيلر ديلين فونكسيالاري و نطقين فونكسيالاري تئرمنلرندن نادير حاللاردا ايسيفاده ائديرلر. البته، بو مسالهيه موناسيبتده پسيخولوقلار داها حاقليديرلار و ديلين فونكسيالاري ايله نطقين فونكسيالاري فرقنديريلمهليدير.

ديلين فونكسيالاري دئيكده نطق فعاليتي نين ائله فونكسيونال خصوصيتلري نظرده توتولور كي، بونلار هر هانسي بير نطق سيتواسياسيندا اوزونو گؤستره بيلير، باشقا جور دنسك، بونلار سيتواسيادان اسيلي دئيل، سيتواتيو سجييه داشيمير. نطقين فونكسيالاري ايسه هر هانسي نطق آكتي اوچون مجبوري دئيل، سيتواتيو سجييه داشير.

ديلين فونكسيالاري. ديلين فونكسيالاري علمي آنلايش كيمي ديلين ماهيتي نين پراكتيك تظاهورو، ايجتيماعي حاديئلر سيستئمينه اونون مقصدنين حياتا كئچيريلمهسي، ديلين طبيعي ايله شرطنلر حركتيدير. ديلين فونكسيالاري ائله بير شئيدير كي، بونسوز ديل مؤوجود اولاي بيلمز. علمي ادبياتدا ديلين چوخ فونكسيالي اولدوغو، هم ده بو فونكسيالارين بير-بيري ايله سيخ علاقهده اولدوغو گؤسترييلير. اينسانين نطق فعاليتينده ديلين آشاغيدايكي فونكسيالاريندان دانشماق اولار:

- (1) ديلين كومونيكاتوليک فونكسياسي،
- (2) ديلين تنظيمهيجي فونكسياسي،
- (3) ديلين ايدراك (كونستر وكتيو) فونكسياسي،
- (4) ديلين بشرنين ايجتيماعي-تاريخي تجروبهسینه بييهلمه (آكومولياتيو) فونكسياسي،
- (5) ديلين ميلي-مدني فونكسياسي،
- (6) ديلين ائكسپرئسيو فونكسياسي، (7) ديلين ائستنتيك فونكسياسي،
- (8) ديلين ايدئولوژي فونكسياسي.

كومونيكاتيو ياخود اونسيه فونكسياسي ديلين اساس فونكسياسيدير، ديلين بوتون ديگر فونكسيالاري محض بو فونكسيا اساسيندا باش وئرير، بوتون فونكسيالار بو فونكسيا ايله شرطنلير. «ديلين اينسانلار آراسيندا ان موهم اونسيه واسيطهسي» اولماسي ديلين اونسيه فونكسياسي نين ديلين ماهيتيني تشكيل ائتمهسینه ثوبتدور. اصلينده اونسيه احتياجي - جمعيت عوضولرينين بير-بيرينه نه ايسه دنمك احتياجي ديلي ياراتميشدير. كومونيكاتيو فونكسيا ديلين يارانماسي و اينكيشافيندا موهم رول اويناميشدير. ديلين كومونيكاتيو فونكسياسي نين اينسان حياتينداكي رولونو ايدين گؤستر مك اوچون تكجه بئله بير فاكتي قئيد ائتمك لازيمدير كي، اونسيه واسيطهسي اولمادان، ديل اولمادان جمعيت اوزو ياشايا بيلمز، جمعيت مؤوجود اولاي بيلمز.

ديل كومونيكاتيو فونكسيا يئرينه يئنيرمك سايهسینه هم اوزو اينكيشاف ائدير، هم ده جمعيتين اينكيشافينا كؤمك ائدير. كوللنكتيو عوضولرينين بير-بيري ايله اونسيه پروسسینه ديل اينكيشاف ائدير، اونون قراماتيک قورولوشو، قراماتيک كاتئوقوربيالاري تشكول تاپير و اينكيشاف ائدير؛ ديل اينكيشاف ائديكجه جمعيت ده، ايجتيماعي شعور دا اينكيشاف ائدير.

ديلين كومونيكاتيو فونكسياسي ديلين بوتون ديگر فونكسيالاريندا تظاهور ائدير.

دیلین اساس فونکسیالاریندان بیر ی ده تنظیملهییجی فونکسیاسیدیر. دیلچیلیک ادبیاتیندا دیلین تنظیملهییجی فونکسیاسی مساله سینه توخونولمور؛ پسیکولوگیایا حصر اندیمیش اثرلرده بو فونکسیا، یا دیلین کومونیکاتیو فونکسیاسی ایله، یا دا دیلین ایدراک فونکسیاسی ایله یا عینی لشدیریلیر، یا دا قاریشدریلیر. لاکین بونلار دیلین آیری-آیری فونکسیالاریدیر.

دیلین تنظیملهییجی فونکسیاسی نین ماهیتینی قیسا جا بئله ایضاح ائتمک اولار: دیل اینسان داور انیشینی، اخلاقی، مو عین معنادا دونیاگوروشونو تنظیمله مین اساس، بلکه ده یئگانه آندیر، واسیطه دیر. سوونت دیلچیلیگینده بو ایدنیا قبول اندیلمه سه ده او، پسیخولوگییا علمینده اوزونه یول آچماقدادیر. مشهور سوونت نئیروپسیکولوگو آ. ر. لوریا یازیر کی، نطقین ان اساس فونکسیاسی-معلوماتی نقل ائتمه فونکسیاسی ایله یاناشی «اونون (نیطقین) مورکب پسیکی پرو سئس لرین تشکولونده انله او قدر اهمیتلی رول اوینایان داها بیر جهتی ده مؤوجوددور. نطق تکجه الهه اندیمیش تجروبه نین عومومیشدیر یلمه سی واسیطه سی و کودلاشدیر یلمه سی آتی کیمی خدمت ائتمیر. او اینسان داور انیشینی تنظیم ائدن ان اهمیتلی واسیطه لر دن بیریدیر» 17. بو سوزلره تکجه اونو علاوه ائتمک لازیمدیر کی، نطق اینسان داور انیشینی تنظیمله مین اهمیتلی واسیطه لر دن بیر ی یوخ، یئگانه واسیطه دیر، بئله کی، نطق دن باشقا اینسان داور انیشینی تنظیم ائدن یاخود انده بیلن ایکنجی بیر واسیطه گؤستر مک مومکون دئییلدیر. اینسانلار آراسیندا کی بوتون باریس (مئلن، ایتقصادی مونسایتلر) یاخود اوستقوروم (حقوق نورمالاری، اخلاق و س.) سنجیله علاقه لرین هامیسی یالیز و یالیز نطق اساسیندا مئیدانا گلیر و تنظیم اندیلیر. سوونت فیلسوفو ب. ف. پورشنوه گور، دیلین تنظیمله ییجی فونکسیاسی دیگر فونکسیالاریندان، او جومله دن معلوماتی نقل ائتمه و تجروبه موبادیله سی فونکسیالاریندان داها قدیمدیر، اونلارا نیسبتن ایلکیندیر 18.

آ. لئونتیو پسیکولوگییا باخیمیندان نیطقین تنظیمله ییجی فونکسیاسینی بئله تصنیف ائدیر: «نیطق فعالیتینده بو فونکسیا اوچ مومکون واریانندان بیرینده چیخیش ائدیر:

(آ) فردی-تنظیمله ییجی فونکسیا کیمی، یعنی بیر یاخود بیر نجه آدامین داور انیشینا سئجی تاثیر فونکسیاسی کیمی؛

(ب) کوللنکتیو-تنظیمله ییجی فونکسیا کیمی - بویوک و دیفر نئسیالاشما میش آدیتوریا اوچون نظر ده توتولموش کوتلوی کومونیکاسیا (ناطق نیطقی، رادیو، قزئت) آدلانان شرايطه؛

(و) اوزونو تنظیمله ییجی فونکسیا کیمی - اوز داور انیشینی پلانلاشدیر ديقدا» 19.

اونو قئید ائتمک واجیبیدیر کی، آ. لئونتیو دیلین (نیطقین) تنظیمله ییجی فونکسیاسینی کومونیکاتیو (اونسیت) فونکسیاسی ایله عینی لشدیریر.

دیلین تنظیمله ییجی فونکسیاسی نین اینسانین حیاتیاندا کی رولو چوخ بویوکدور؛ بو فونکسیانین رولونو دیلین اونسیت و ایدراک فونکسیالارینین رولو ایله موقایسه ائتمک اولار. لاکین دیلین تنظیمله ییجی فونکسیاسی نین اینسان حیاتیاندا کی رولونو دیلین باشقا فونکسیالاری حسابینا یاخود اینسانین ایدراک فعالیتینی (من قطعی بو فیکیر دهیم کی، اینسانین ایدراک فعالیتی نیطقسز مومکون دئییلدیر) اهمیتینی آز التماق حسابینا شیشیر تمک اولماز. بئله سولا گئتمه خاریجی دیلچیلیکده نوه موبولدتچولوق جریانی نین و سپیر-اورف فرضیه سی نین مئیدانا گلمه سینه سبب اولموشدور. نوه موبولدتچولار ایدعا آندیرلر کی، اینسانلار مادی عالمی یالیز دیل واسیطه سیله قاوراییرلار. اونلار گئر چکلینگن درک اندیلمه سینده، قاورانیلماسیندا شعورون رولونو دوزگون باشا دوشمورلر. سپیر-اورف فرضیه سینه گوره ایسه اینسانلارین دونیاگوروشو، دونیا یا باخیشی دیل واسیطه سیله فورمالاشیر؛ گئر چکلینگن عینی بیر حادیه سی موختلیف دیلرین نومابنده لری طرفیندن موختلیف شکیلده درک اندیلیر؛ موختلیف دیلرین نومابنده لری دونیا یا موختلیف شکیلده گورور.

دیلین اینسان حیاتیاندا کی عوض اندیلمز رولونا باخمایاراق اینسانلارین دونیا باخیشینی، اوبینکتیو گئر چکلینگن دیل اساسیندا، اوبینکتیو کاتئقوریا لارین دیل کاتئقوریا لاری اساسیندا تشکول تاپدیغینی، فورمالاشدیغینی سوبله مک، البته، دوز دئییلدیر. دیل شعور واسیطه سیله اوبینکتیو گئر چکلینگن درک ائتمکده بویوک اهمیته مالیک اولسا دا اوبینکتیو گئر چکلینگن دیلین آسلی دئییلدیر.

اوبینکتیو گئر چکلینگن درک اندیلمه سینده، مادی عالمن اشیا و حادیه لرینین قاورانیلماسیندا دیلین ایدراک فونکسیاسی نین اهمیتی بویوکدور. دیلچیلیکده بونا دیلین قاوراما، نومیناتیو، کونستر وکتیو، تقکور فونکسیالاری دا دئییلیر. دیلین ایدراک فونکسیاسی اوبینکتیو گئر چکلینگن اشیا و حادیه لرینی آدلاندرماق، فیکری فورمالاشدیرماق، بیزی احاطه ائدن گئر چکلینگن حاقیندا معلومات عالماق واسیطه سیدیر.

دیلین ایدراک فونکسیاسی تئرمینی دیلین نومیناتیو (آدلاندرما) فونکسیاسی تئرمینینه نیسبتن داها گئنیش احاطه دایره سینه مالیکدیر، چونکی دیلین ایدراک فونکسیاسی آدلاندرما یا نیسبتن داها گئنیش عقلی پرو سئس لری احاطه ائدیر، حالبوکی نومیناتیو فونکسیا یالیز اوبینکتیو عالمدکی اشیا و حادیه لر ی آدلاندرماغا، مفهوملاری سوزلره ایشاره ائتمگه خدمت ائدیر.

هله واختيله آ. آ. پوتننيا يازيردي كي، «دیل آرتیق حاضیر فیکرین ایفاده واسیطهسی دئییلدیر، دیل فیکری یئیندن یارادیر». اینسان سۆزلر و سۆزلرین بیرلشمهسی واسیطهسیله اونو احاطه ائدن اوبیئکتیو ععالم حاقینداکی فیکرلرینی ایفاده ائدیر. سۆز مفهوملاری یارادیر. سوبستانسیانین آتریوتا موناسیبتی سۆزلرین بیرلشمهسینی طلب ائدیر. بئلهلیکله، دیل سۆزلر و سۆز بیرلشمه لری واسیطهسیله مفهوم و فیکرلری ایفاده ائدن آلتیه چئوریلیر. و. هومبولدندان باشلایاراق موعاصیر دؤوروموزدهک دیلین تفکور آلتی اولماسی حاقیندا بحث ائدیلیمیشسه ده دیلین بو فونکسیاسی نین پروبلملری هله کیفایت قدر تدقیق ائدیلیمیشدیر.

دیل تفکور آلتی اولماق اوچون بیر سیرا فونکسیالاری حیاتا کئچیریر. دیلین ایدراک فونکسیاسینا داخل اولان بو یاریمفونکسیالار ایستر دیلچیلیک، ایسترسه ده پسیکولوگیایا حصر ائدیلیمیش ادبیاتدا ضعیف تدقیق ائدیلیمیشدیر. بو سۆزلر هر شئیدن اول سئماسیولوژی فونکسیایا عایددیر. معلوم اولدوغو کیمی، سئماسیولوگیایا سۆزلرین معناسینی، یعنی سۆزله (آدلا) اشیا آراسینداکی موناسیبتی اؤیرهیر. سۆز محض معنا واسیطهسیله مفهوما علاقه ساخالیر، دیل ایسه محض سۆزلرین معنالاندرما خصوصیتی واسیطهسیله فیکری ایفاده ائتمه آلتیه، تفکور آلتیه چئوریلیر. دیلین سئماسیولوژی فونکسیاسینا نیسبتن نومیناتیو (آدلاندرما) فونکسیاسی بیر قدر اطرافلی تدقیق ائدیلیمیشدیر. علمی ادبیاتدا گؤستریلدیگی کیمی، سۆزله (آدلا) اونون آدلاندردیگی اشیا آراسیندا هئج بیر عوضی علاقه بوخورد. ک. مارکس یازیر: «هئج بیر شئین آدی اونون طبیعتی ایله اصلا علاقه دار دئییلدیر گؤرونویو کیمی، سوزون اشیا ایله موناسیبتینی گؤسترمه اوچون تکجه نومیناتیو فونکسیا کیفایت ائتمیر، بو علاقهنی یاراتماق اوچون تصویر فونکسیاسینان ایستیفاده ائدیلیر بو فونکسیانین ماهیتی موعین بیر دیل واحیدینین آیریجا بیر دنئوتاتا یؤنلمه سیندهدیر. تصویر فونکسیاسی نین آدلاندرما فونکسیاسی ایله علاقهیه گیرمه سیندن کئیفیتجه یئنی اولان ایفاده فونکسیاسی یارائیر. بو فونکسیا اوزونو متن سوییه سینده گؤستریر. متن تصویر ائدیلن اشیانین علامت لرینی تثبیت ائدیر. بونولا دا بو فونکسیا اشیانین علامتی حاقیندا معلوماتین (اینفورماسیانین) داشیجی سینا چئوریلیر. بئلهلیکله، متن سادهجه اولاراق فیکرله باغلی دئییل، هم ده حرفی معنادا فیکرین داشیجی سیدیر. بونا گؤره ده بیز متنی دینله دیکه حتا هئج واخت گؤرمه دیگیمیز و حاقیندا هئج بیر شئی بیلیمه دیگیمیز اشیا حاقیندا اطرافلی معلومات آلیریق.

دیلین ایدراک فونکسیاسینان دانیشارکن بیر مسالهنی ده ایضاح ائتمک لازیمدیر. اینعکاس ایله اینعکاس ائدیرمه قابیلیتینی فرقلندیرمک ضروریدیر. دیلین بعضی ستروکئورلاری اینعکاس ائدیرمه قابیلیتینه مالیکدیر، لاکین اوزلری اینعکاس ائتمیر، اینعکاس ائدیرمه قابیلیتینی دیل واسیطه لریندن اخذ ائدیر.

اینعکاس قابیلیتینی حیاتا کئچیریلیمهسی اینعکاسین تظاهورو اولمادان مومکون دئییلدیر - فیکرین تظاهورو دیلسیز مومکون دئییلدیر. دیل فیکرین مؤوجودلوقونون ضروری شرطیدیر. بونولا دا دیل فیکرین فورمالاشدیریلماسی آلتی کیمی چیخیش ائدیر.

دیل فیکرین تظاهورو اوچون اساس شرط اولدوغو کیمی، جانلی موشاهیده دن فیکره کئچیدی تامین ائدن اساس واسیطه دیر. بیز نامعلوم بیر اشیا کشف ائندیکه اونون مضمونو حاقیندا ایلمک معلوماتی جانلی موشاهیده شکلینده، کئچیردیگیمیز چوخلو حیسلر شکلینده آلیریق. سۆزلر واسیطهسیله بو حیسلری آدلاندریریق، سۆزلرین بیرلشمهسی واسیطهسیله بو حیسلر آراسینداکی علاقه لری تثبیت ائدیریک. نتیجه ده دیل واسیطه لرینین کؤمگی ایله اشیا تصویر ائدیلیر؛ اشیا حاقینداکی حیاس ای-اوبرازلی معلومات (اینفورماسیا) سئماسیولوژی معلومات (اینفورماسیا) کیمی کودلاشدیریلیر. جانلی سئیردن، جانلی موشاهیده دن فیکره کئچید بئله باش وئیر.

دیلین فونکسیالاریندان بیری ده بشریتین ایجتیماعی-تاریخی تجروبه سینی توپلاماق، اونا بییه لنمک فونکسیاسیدیر، قیساجا دئسک، دیلین آکومولیاتوو فونکسیاسیدیر. معلوم اولدوغو کیمی، هر یئنی اینسان نسلی اوز فعالیتینی نسیلرین الده ائندیکگی تصروفات، علم و تئخنیکی نایلیتلر اوزرینده قورور. هر یئنی اینسان نسلی اوز فعالیتینه ایبتیدادان، نئجه دئیرلر، صیفیردان باشلاسا ایدی، اوندان بشریت نه ایندیکی اینکشاف سوییه سینه چاتا بیلردی و نه بئله بیر اینکشافی خیالینا گئیره بیلردی. موبالیغسیز دئمک اولار کی، بشریتین قازاندیگی بوتون نایلیتلر، تصروفات، علم، تئخنیکا، ادبیات و مدنیتین اینکشافینداکی موعاصیر سوییه یالنیز دیل سایه سینده مومکون اولموشدور. ایستر تصروفات، ایسترسه علم و مدنیت ساحه سینده ایرملی داها بیر آددیم آتماق اوچون بشریتین اولکی ایجتیماعی-تاریخی تجروبه سینه بییه لنمک و اوندان ثمرلی ایستیفاده ائتمک لازیمدیر. دیلین بشریتین اولکی ایجتیماعی-تاریخی تجروبه سینی توپلاماق، اونا بییه لنمک و اوندان ایستیفاده ائتمک فونکسیاسینا آکومولیاتوو فونکسیا دئییلیر.

دیلین آکومولیاتوو فونکسیاسی ایکی آسپئکتده تظاهور ائدیر:

(آ) معلوماتین توپلانماسی واسیطهسی؛

(ب) معلوماتین نقل ائدیلیمهسی واسیطهسی.

دیلین آکومولیاتوو فونکسیاسی بو ایکی آسپئکتین بیرلشمهسی نتیجه سینده یارائیر، چونکی بو آسپئکتلری آیریلیدا گؤتورسک، بیرینجی آسپئکت دیلین ایدراک فونکسیاسینا، ایکینجی آسپئکت دیلین کومونیکاتیو (اونسیت) فونکسیاسینا اویغون گلر دی.

دېلېن آكومولياتيو فونكسياسى نين ايستر فردي، ايستره ايجتيماعى پلانددا بشرىتتين اينكيشافي اوچون بۇيوك اهميتى واردير. آيدىندير كي، عقلي فعاليتي (عموميتله، هر هانسي بير فعاليتي) حياتا كنجيرمك اوچون اينسان ديل واسيطه سيله بيليكارين، تجروبه نين موعين مجموعسونا بيهلنمه ليدير. محض ديل بيليكار مجموعسونو آريجا فرده چاتديران اساس و عوض انديلمز واسيطه دير.

فردي اسپنكتدن ايجتيماعى اسپنكتنه كنجديكده ديلين بو فونكسياسي ايجتيماعى-تاريخي تجروبه نين مؤوجودلوغو فورماسينا اويغون گلير. ديل بشرىتتين ايجتيماعى-تاريخي تجروبه سى نين مؤوجودلوغو فورماسي اولدوغو اوچون، دئمك اولار كي، بو معنادا عالم اينسان اوچون حقيقتن ده ديلله «پارچالانير»؛ لकिन عئيني زاماندا ديل - اونو فورماللاشديريلميش سيستم كيمي يوخ، ديل تفكورو كيمي گؤتورسك - بشرىتتين ايجتيماعى تجروبه سيني عكس ائتديرير. تصادوفي دئيلىدير كي، بيز موختليف ديللرده سئمانتيك دگيشمه لر يير - بيري نه اوخشار، آنالوژي منبع و اينكيشاف ايستيقامتري نه راست گليريك. بو، موختليف ديللي خالقلارين نظري فيكرينين وحدتيني اينعكاس ائتديرير.

ديلين مىلى-مدني فونكسياسي ديلين آكومولياتيو فونكسياسي ايله سيخ علاقه داردير. بشرىتتين يوخاريدا گؤسترديگيميز ايجتيماعى-تاريخي تجروبه سى نين عمومى عونصورلري ايله ياناشي يالنيز بو و يا ديگر مىلى مدنيتنه منسوب اولان عونصورلري ده واردير. باشقا سؤزله دئسك، ديل منسوب اولدوغو خالقين سپئسيفيك امك شرايطي نين، ايجتيماعى، مدني حياتي نين مؤوجودلوغوندا دوغان و همين خالقين تاريخي تجروبه سى ايله جيلالانان رئالييلاري، مجرد آنلاييشلاري و س. اينعكاس ائتديرير و گلهجك نسيللر اوچون قورويور. بو باخيمدان ديلين مىلى-مدني فونكسياسيندان دانيشماق اولار. اونو دا دئمك لازيمدير كي، خالقين مدني سوييه سى نين يوكسلمه سي، خالقلار آراسيندا ايتيقصادي، سياسي و مدني علاقه لر يير گننيشلنمه سي نتيجه سينده ديلين مىلى-مدني فونكسياسيندا ديلين آكومولياتيو فونكسياسينا دوغرو چئوريلمه پروسئسي گندير.

ديلين مىلى-مدني فونكسياسى نين مؤوجودلوغو اوزونو ديلين بوتون سوييه لر ينده گؤسترير. عئيني بير آنلاييشين و حاديه نين موعين بير خالق طرفيندن معنالانديريلما سپئسيفيكاسي آدلانديرما، سئمانتيك و سس دگيشمه لر يين خوصوصيتلر ينده گنرچكليگين ديل طرفيندن «پارچالانماسينا»، «عوضولنمه سى نين»، سحبيه سينده اوزونو آيدين شكليه گؤسترير. بو معنادا ديل نينكي تفكور آلتى و ايجتيماعى-تاريخي تجروبه نين مؤوجودلوغو فورماسي كيمي چيخيش ائدير، هم ده تفكور و ايدراكين نتيجه لر يين مؤحكملنديير. لकिन تفكور و ايدراكين نتيجه لر يين مؤحكملندييرلر يين اوصولونو ديلين مىلى سپئسيفيكاسي ايله عئيني لشديرمك، همين ديلده تفكورون خاراكتري نه كنجيرمك قطع يين اولماز.

چوخ واخت ديلچيلىك ادبياتيندا ديلين يالنيز ايكي فونكسياسي اولدوغو گؤستريلير: كومونيكاتيو فونكسياسي و ائكسپرئسيو فونكسياسي. ديلين ائكسپرئسيو فونكسياسي اونون معلوماتي (اينفورماسياني) ايفاده ائتمك، نقل ائتمك و موصاحيبه (دينلنن) تاثير فونكسياسيدير. «ديلين فيكري تجسوم ائتديرمه سي اونون ائكسپرئسيو وظيفه سي آدلانير» 20. قيسا دئسك، ائكسپرئسيو فونكسياسي ديلين ايفاده فونكسياسيدير. ديلين ائكسپرئسيو فونكسياسي كچه فيكرين ايفاده سي ايله محدودلاشمير، اينسان ائموسياسى نين ديلده ايفاده ائيلمه سي ده ديلين بو فونكسياسينا داخيلدير. دوز دور. ديلچيلىك ادبياتيندا (هابئله پسيخولوگيايا حصر ائديلميش اثرلرده) اينسان ائموسياسى نين ايفاده ائيلمه سي ديلين يوخ، كچه نيطقين فونكسياسي حساب ائديلير و نيطقين ائموتيو فونكسياسي آدلانديريلير (باخ: «نيطقين فونكسيالاسي»)، لकिन اينسان ائموسياسى نين ايفاده سينده ديل واسيطه لر يندن ده ايستيفاده ائيلديكي اوچون اونو ديلين ائكسپرئسيو فونكسياسينا دا عايد ائتمك اولار. اينسان ائموسياسيني ايفاده ائتمك اوچون ديلده ان چوخ نيدالاردان، ايمپئراتيو سؤزلردن و بير سيرا موناسيبت بيلديرن سؤز و ايفاده لردن (سؤز بيرلشمه لري، جومله لر) ايستيفاده ائديلير؛ ديلين بعضي قراماتيک فورماللاري، فونتيك واسيطه لردن وورغو و ايتوناسيا، اداتلار، علاولر ايفاده ائتمگه خيدمت ائده بيلر.

بعضي ديلچيلر ائكسپرئسيو فونكسياني ديلين اساس فونكسياسي حساب ائديرلر. مثلا، ك. فوسسلرين فيكرينجه، ديلين كومونيكاتيو فونكسياسى نين اينسان حياتيندا بير او قدر بۇيوك رولو يوخدور. او، ديلين ائكسپرئسيو فونكسياسينا بۇيوك اهميت وئرير و اونون اويره نيلمه سيني ديلچيلىگين اساس وظيفه سي حساب ائدير. البته، بونونلا راضيلاشماق اولماز. اينسان جمعيتي نين حياتي فعاليتي اوچون ديلين كومونيكاتيو فونكسياسى نين اهميتيني قيمتلندييرمك چتينيدير. بونونلا بئله ديلين ائكسپرئسيو فونكسياسى نين اهميتيني ده آزالتماق دوزگون دئيلىدير. و. آ. اورورين حاقلي اولاراق يازير: «حقيقتده ايسه ديلين كومونيكاتيو و ائكسپرئسيو فونكسيالاري بير مئدالين ايكي اوزو كيميدير. اولارين هره سيني آيريليقدا گؤرمك مومكوندور، اولار معلوم مستقيل ليگه ماليكدير، لकिन اولار «بيري ني ديگريندن آيرىماق غئيري-مومكوندور. بعضي خوصوصي حاللاردا، مثلا، داخيلي نيطق زاماني اولدوغو كيمي، فيكرين ديل ايفاده سي كومونيكاتيو آكئندان كناردا حياتا كنجيريله بيلر، فيكيرلر ديل خاريجي واسيطه لرله ايفاده ائيلنده ايسه كومونيكاسيا فيكرين ديل ايفاده سيندن كناردا مومكوندور، بونونلا بئله، كچه ستاتيسيكتيک اوستونلوگه گؤره يوخ، هم ده، بو داها اساسدير، ديلين يارانماسي اوچون بيلواسيطه سبب اولان ديلين اساس وظيفه سینه گؤره قبول ائتمك لازيمدير كي، ديلين بو ايكي فونكسياسي ضروري صورتده بير-بيري ني شرتلنديير، سوسيال اهميتينه گؤره ايسه اوستونلوک كومونيكاتيو فونكسيانين طرفينده دير» 21.

دیلچلیک ادبیاتیندا بعضاً دیلین ائکسپرئسیو فونکسیاسی اینفورماتیو فونکسیا (معلوماتین ایفادهسی و نیطقین وحدتی کیمی)، ائموتیو فونکسیا (حیس و انموسیانین ایفادهسی کیمی)، وولونتاتیو فونکسیا (دانیسانین ایرادهسی نین ایفادهسی کیمی) تئرمینلری ایله ده شرح اندیلیر.

دیلچلیک ادبیاتیندا دیلین ائستتیک فونکسیاسیندان دا بحث اندیلیر. دیلین ائستتیک فونکسیاسی دیلین ائکسپرئسیو فونکسیاسی ایله سیخ علاقهدار دیر. دیلین «ائستتیک فونکسیاسی بدیعی ادبیات و اینجهصنعت ساحهسینده اوزونو گؤستریر. خالقین ائستتیک مدنیتی نین (ادبیات و اینجهصنعتی نین) اینکیشافی ایله دیلین ائستتیک فونکسیاسی نین دا رولو یوکسهلیر؛ ائستتیک مدنیت داها دا اینکیشاف ائتمیش خالقلاردا دیلین ائستتیک فونکسیاسی نین رولو ائستتیک مدنیتی اینکیشاف ائتمهیشی خالقلارا نیسبتن خئیلی یوکسدیر.

دیلین اؤیرنیلمهسی تاریخینده دیلین ائستتیک فونکسیاسی نین حدیدن آرتیق شیشیردیلمهسی حاللارینا دا تصادوف اندیلیر. مثلا، ائستتیک دیلچلیک مکتبی نین ان گؤرکملی نومایندهسی ک. فوسلئر دیلین ائستتیک فونکسیاسی نین اؤیرنیلمهسین، تدقیق ائدیلمهسینه داها چوخ اهمیت وئیردی. دیلی ائستتیک باخیمدان تدقیق ائتمکله او، دیلین اینکیشاف تاریخی ایله مدنیتین اینکیشاف تاریخی آراسیندا، برابرلیک ایشارهسی قویوردو. فوسلئر ایدها ائیردی کی، موعین معنادا دیل اینجهصنعتین بوتون نووعلرینی احاطه ائدیر: رقص ژانستلر دیلیدیر، رساملیق رنگلر و خطلر دیلیدیر، موسیقی تونلار دیلیدیر، پلاستیکا و معمارلیق برک جیسملر دیلیدیر، پونزییا «دیللر دیلیدیر». البته، دیلین ائستتیک فونکسیاسینی بو قدر گئنیش معنادا قبول ائتمک، اونو دیلله بیلاواسیطه علاقهسی اولمایان ساحلره ده شامل ائتمک سهودیر. لاکین عئینی زاماندا دیلین اینکیشافیندا، جمعیتین ائستتیک مدنیتی نین اینکیشافیندا دیلین ائستتیک فونکسیاسی نین رولونو آزالتماق دا دوزگون دئییلیر.

دیلین ایدئولوژی فونکسیاسی سوسیولوژی دیلچیلیگین گؤرکملی نومایندهلریندن بیر اولان ی. د. دئشربئیو طرفیندن قئید ائدیلمیش 22. ایدئولوژی فونکسیا دیلین موهم سوسیال فونکسیالاریندان بیریدیر. بو فونکسیا ایستر بوتولوکده دیلده، ایسترسه دیلین هر هانسی بیر عوصورونده تظاهور ائده بیلر. ن. و. وولوشینو یازیر کی، -سوز «ایستهیلن ایدئولوژی فونکسیانی داشییا بیلر» 23.

دیلین ایدئولوژی فونکسیاسی ایلکین ایختیصاصلاشمیش موناسیبتلر اوزرینده قورولان تورهه ایختیصاصلاشمیش موناسیبتلرله باغلیدیر. مثلا، وارلیق مؤوجود اولان بیر شئی گؤستریر، لاکین دیندار ابدی وارلیق دئدیکه آلاهی نظرده توتور.

آلاه باغیشلاسن، آلاه عوضینی وئرسین، آلاهین لعنتینه گلحسن، آلاه اجرینی وئرسین، آلاه گوناھیندان کئچسین، آلاه آمانیندا، امید آلاها تیپلی سوز بیرلشمهلی و جوملهلر موعین ایدئولوژی فونکسیا داشیمیش و دینی ایدئولوگیایا خیدمت ائتمیشدیر. موعاصیر عومومخالق دیلینده ایسه بئله ایفادلر نئینر اللاشمیشدیر.

«دیلده و نیطقده ایدئولوژی فونکسیانین ایفادهسینی، فرقلندیرمک لازیمدیر.

نیطق ایدئولوژی فونکسیانی ایفاده ائتمک اوچون، دئمک: اولار کی، غیری-محدود اینکیشافا مالیکدیر. نیطقین ایدئولوژی فونکسیاسی جوملهلرده، بوتوو کونتکستده، سوز بیرلشمهلیزنده، سوزلرده، آیری-آیری سسلرده و سس بیرلشمهلیزنده، اینتوناسیادا، وورغودا و س. ایفاده اندیله بیلر (هر شنیدن اول شیفاهی نیطق نظرده توتولور). یازیلی نیطق ده ایدئولوژی فونکسیانی ایفاده ائتمک اوچون بؤیوک ایمکانلارا مالیکدیر، لاکین شیفاهی نیطق اوچون سجبیهوی اولان واریاسیالارا مالیک دئییلیر» 24

دیلین فونکسیالاری بوتون حلقهلی بیر-بیری ایله قارشیلیقلی علاقده اولان و بیر-بیرینی قارشیلیقلی صورتده شرطلندیرن سیستمی تشکیل ائدیر. دیلین فونکسیالاری آراسینداکی علاقهلر او قدر سیخدیر کی، بوتون سیستمی چوخشاخلی، چوخجهتلی سیستم کیمی ده قبول ائتمک اولار. بونا گؤره ده دیلین پولیفونکسیالی (چوخفونکسیالی) اولدوغونو سؤیلهمین دیلچیلرله یاناشی، دیلین مونو-فونکسیالی (تکفونکسیالی) اولدوغونو سؤیلهمین دیلچیلر ده هاق قازانديرماق لازیمدیر. اصلینده دیلین تکفونکسیالیلیغینی سؤیلهینلر دیلین لیمیتلشدیریلمهش (محدودلاشدیریلماش) بولی فونکسیالیلیغینی سؤیلهمین دیلچیلرله نیسبتن حقیقته داها یاخیندیرلار.

داها بیر مسالهنی آیدینلاشدیراق. بئله بیر سوا مئیدانا چیخیر ل: دیلین اینکیشافی ایله علاقهدار دیلین فونکسیالاری سایجا چوخالیب یاخود آزالا بیلر می، گئنیشلنه یاخود دارالا بیلر می؟ یاخین گلهجک اوچون دیلین فونکسیالاریندا هم کمیت، هم ده کئیفیتجه (مضمونجا) دگیشیکلیک باش وئرمجگینی گؤزله ماک لازیم دئییلیر. البته، اول بیلر کی، دیلین فونکسیالاری باشقا تدقیقاتچیلر طرفیندن چوخ یاخود آزالا گؤستریلسین، اول بیلر کی، بیزیم سلیقهسیزلیگیمیز، ساوادیمیزین آزیغی یاخود ایندی بیزه معلوم اولمایان هر هانسی بیر سبب اوزوندن دیلین یئنی بیر فونکسیاسی موعینلشدیریلسین (یارانسین یوخ، موعینلشدیریلسین!). بو، دیلین فونکسیالارینین اینکیشافی یوخ، دیلین فونکسیالاری حاقیندا بیزیم بیلگیمیزین اینکیشافی اولاردی.

دیله یاردیمچی واسیطهله. اینسانین امک فعالیتینده بیر سیرا غیری-دیله واسیطهله دیله یاردیمچی واسیطه کیمی چیخیش ائدیر. بئله واسیطهله رن بیر نئچهسینی گؤسترک.

يازي. ديله يارديمچي واسيطهلردن ان چوخ ياييلميشي و اينكيشاف انتميشي يازيدير. يازي اينسانلار آراسينداكي اونستين زامان و مكان محدوديتيني آرادان قالديرير: اونون واسيطهسي ايله، بير طرفدن، ياخينداكي آداملا اولدوغو كيمي، اوز اقداعي، چوخ اوز اقداعي آداملا دا اونسيت ساخلاماق مومكوندور؛ ديگر طرفدن، يازي واسيطهسيله موعاصير اولدوغون آداملا اونسيت ساخلاماق مومكون اولدوغو كيمي، خئيلي اوللر ياشاميش ياخود خئيلي سونرالار ياشاياجاق آداملا دا اونسيت ساخلاماق مومكوندور.

منمونيك واسيطهلر. منمونيك واسيطهلر يادداساخلاماني و ايفاهني آسانلاشديرير. قئيد انتمك لازيمدير كي، ديل اوزو ده چوخ واخت منمونيك واسيطه كيمي چيخيش اندير، لاکين او، يئنگانه منمونيك واسيطه دنيلدير. بارماغا ايپ باغلاماق، ياييلغين اوجونو دويونلهمك، طلبهلر آراسيندا بارماغين اوستونده اوستگل ايشارهي قويماق منمونيك واسيطهله ميثال اول بيلر. منمونيك واسيطهلر اينكيشافين آشاعي پيلهسيده اولان قبيلهلر آراسينداها چوخ ياييلميشدي.

بارماق حسابي. ديله يارديمچي واسيطهلردن بير يي ده بارماق حسابيدير. ن. ن. ميكلوخو-ماكلایي پاپواسلارين بارماق حسابي حسابلامالاريني تصوير انتميشدير. بو تصوير بارماق حسابي نين ديله نه قدر ياخين اولدوغونو گؤسترير: «پاپواس موعين بير سس، مثلا، «بي، بي، بي...» چيخار اراق بير-بير نين آرينجا بارماق لاريني بوکور. بش؛ قدر سايديقدا او، «ايبون-بي» (ل) دنير. سونرا او، يئنين «بي، بي...» تکرار اندرک «ايبون-آلي» يه (يكي ال) چاتانادک او بير يي الي نين بارماق لاريني بوکور. سونرا او، «سامبا-بي» و «سامبا-آلي» يه (بير آياق، ايكي آياق) چاتانادک «بي، بي...» «دئيه-دئيه داوام انديرير». بونا بنزر بارماق حسابي جنوبي آفريکا قبيلهلري آراسيندا مؤوجوددور. بورادا حسابلامادا اوچ آدم ايشيراک اندير: بيرينجي آدم تکليرک، ايکينجي آدم اولوقلار، اوچونجو آدم يوزلوکلر اوزره «موتخصيص لشميشدير» (بيرينجي آدم اون بارماغيني بوکودکن سونرا ايکينجي آدم بير بارماغيني، بيرينجي آدم ايکينجي دفعه اون بارماغيني بوکودکن سونرا ايکينجي آدم ايکي بارماغيني بوکور و س؛ اوچونجو آدم دا يوزلوکلري بو قايدا ايله حسابلاير).

پلان و خريطهلر ده ديله يارديمچي واسيطهلردير. بونلار ايستر شيفاهي، ايستر سه يازيلي اونسيت يارديمچي رول اويناير. موعين بير يئري تئز تاپماق اوچون شيفاهي صورتده ايضاحات وئر مک ده اولار، يازي واسيطهسيله تصوير انتمک ده اولار، بونلارين عوضينه اونون پلانيني جيزماق ياخود خريطهسييني چمک ده اولار.

ايستحصالاتدا ايشلهديلن موخلف سخئم و چئرتيوژ لار وظيفهسينه گؤره پلان و خريطهله ياخيندير.

سيقتالار واسيطهسيله اونسيت ساخلاماق دا ديله يارديمچي واسيطهلر دنير. کنچميشده موعاصير تئخنيكي واسيطهلر مؤوجود اولماديغي بير دؤورده موعين بير معلوماتي اوزاق مسافهله نقل انتمک اوچون موخلف سيقتالار دان ايستيفاده انديلميشدير. بنله سيقتالار دان بير يي اوددور. اود سيقتالار دن، طبعي كي، قارائليقا - گنجلر ايستيفاده انديلميشدير. عادت، اود سيقتالي واسيطهسييني تونقالار گورموشدور. تونقالارين ايفاده انديگي معنا اولارين سايي و دوزلوشو ايله موعينلشديريلميشدير. معنالار قاباقچادان الدهه انديلميش راضيليق اساسيندا شرطلندير يلير.

ايشيق سيقتالاري دا ديله يارديمچي واسيطهلر دنير. ايشيق سيقتالارين دن قديم زمانلار دان ايندييهك ايستيفاده انديلير. بونا گؤره ده ناغيللار دا، داستانلار دا ايشيق سيقتالارين دن ايستيفاده انديلمهسي حاللارينا كيفايت قدر نومونه گؤستر مک اولار. موعاصير دؤورده ايشيق سيقتالارينا ان ساده نومونه (چوخو نومونهلردن بير يي كيمي) اولراق ايشيق فورلاري گؤستر مک اولار: قيرمизи ايشيق-تهلوکه، قاداغان، ساري ايشيق - ديقت، ياشيل ايشيق - ايجازه رمزدير.

ديلبليک ادبياتيندا آمريکا هيندو قبيلهلرين توستو و گوزگو سيقتالارين دن دا اونسيت اوچون ايستيفاده انديکلري حاقد چوخو معلومات واردير. توستو سيقتالارين دن گوندوزلر ايستيفاده انديلير. توستونون قالينليغي، موعين فاصيلهله بوراخيلماسي، تونقالارين سايي و س. موخلف آنلايشلار ايفاده اندير. توستونون کنيفيتيني خوصوصي سيقتالار ايداره اندير؛ مثلا، توستونو قالينلاشديرماق اوچون تونقالا ياش چيربي (عموميتله، پيس يانيب چوخ توستولهين بير شئي) آتيرلار، توستونو فاصيلهله بوراخماق اوچون گؤندن ايستيفاده انديرلر - گؤنو توستونون اوستونه آتديقا توستو كسيلير، گؤتوردوکه توستو يئنين يوكسهلير.

شيمالي آمريکا هيندو قبيلهلرين گوزگو سيقتالارين دن معلوماتين نقل، انديلمهسي، اونسيت واسيطهسي كيمي ايستيفاده انتمهلري حاقيندا آمريکا انتتوگرافي ريکنن معلومات وئرير. اونون معلوماتينا گؤره، او، بير هيندو قبيلهسي نين اراضيسيندن باشقا بير هيندو قبيلهسي نين اراضيسينه گنرکن اونو موشايعت اندن هيندولار درمهكي هيندولار لا گوزگو واسيطهسي ايله دانيشميشلار: يوخاريداكلار گوزگودن ايشيق سالماقلا نه ايسه دنميش و آشغيداكلار دا گوزگودن ايشيق سالماقلا جاواب وئر ميشلر.

آ. آ. لئونتيو انستنتيك فونكسيادا ديلين ائكوپوالنتلرين دن دانيشارکن يازير: «انستنتيك فونكسيادا ادبي اثرلرين موخلف ديلخاريجي كومپوننتلري ديلين ائكوپوالنتلري كيمي چيخيش انده بيلر. بورايا، اولن، شريف تربييني نين خوصوصيتلري و عوموميتله صحيفه لمه؛ ايکينجيسي، شكيل ياخود رنگ داخيلدير: مثلا، لورنس ستيرن «تريسترام شندي» اثرينده نقل انتمهين گنديشيني تصوير اندن آيريني،

رابلې نين «قارقاتنوا و پاناقروئل» اثرينده بوتولكانين تصويريني و س. گوستهرك؛ اوچونجوسو، همين فونكسيادا، نئجه دئيرلر، بوش يئر ده چيخيش انده بيلر. بو حاديه ايله ي. ن. تينيانوو خصوصي اولاراق مشغول اولموشدور. او، خصوصن «ينوگنني اونكين» اثرينده رئال نظره چارپيديرلان ميصراعلارلا هئچ جور اويغون گلهمين، شاعيرين موعين مقصدله داخل ائتديگي بوراخيلميش بندلرين موهم كومپوزيسيا اهميتيني قئيد اندير. بو بوراخيلميش ميصراعلار حاقيندا ي. س. ستئپانوو يازير: «سئمانتيكاسينا گوره... اونلارين رولو بودور كي، اونلار اثرين داخيلي زامانيني رمزلاشديرير. اولكي بنده ياناشان بند اونون داوامي كيمي اوخونور. اولكي بندن انكويوالنتي ايله-چوخ نۇقطة ايله آيريلان بند اثرده كئچن زامانا گوره اوندان كئري قالان كيمي اوخونور» 25. قئيد ائتمك لازيمدير كي، بوتون بو واسيطلر ديلي عوض ائتمير، اونا يارديمچي واسيطلردير و اينسانين فعاليتي پروسسسينده اونلاردان بو و يا ديگر درجهده ايستيفاده ائديلير.

نيطقين فونكسيالاري. ديلين فونكسيالاري بيرليكه هر هانسي ديله خاص خصوصيتدير، حالوكي نيطقين هئچ ده بوتون فونكسيالاري بوتون ديللره خاص خصوصيت دئيلىدير. بو فونكسيالاردان بعضيسي ديللرين يالنيز بير قيسمينه عايد اولور و همين ديلده دانيشان خالقين ايجتيماعى-تاريخي اينكيشاف خصوصيتلري ايله علاقه داردير. ديلين فونكسيالاري دايم قوومدهدير، ديلدن ايستيفاده ائيديلديگي بوتون پراكتيك حاللاردا بونلار ايشله ديلىر. نيطقين فونكسيالاري ايسه او ككازيونال خصوصيت داشي بير، سؤيلمين كونكرئت مقصديندن آسيلدير، آ. آ. لئونتيون تئرميني ايله دئسك، فاكولتتو ماهيت داشي بير. ديلين فونكسيالاري توپلو حالدا تظاهور ائدير؛ موعين كونكرئت بير تصادوفده، وضعيتده بوتون فونكسيالارين نيسبي تاثير گوجو اوزونو عئيني جور گؤسترمهسه ده هر حالدا بو فونكسيالار بير ديگر اوملادان كئچينه بيلمير. نيطقين فونكسيالاري ايسه، ديلين فونكسيالاريني موشايعت اندرك، بير قايدا اولاراق، تك-تك فعاليت گؤسترير، نادير حاللاردا بير ديگر ايله كومبيناسيادا چيخيش ائدير، لاكين نيطقين بوتون فونكسيالاري هئچ واخت بير يئرده تظاهور ائتمير، فعاليت گؤسترير. ديلين فونكسيالاري بو تؤولوكده ديله خاص خصوصيتدير، بونا گوره ده اونلاردان هر بير اوجون ايريجا خصوصي ديل وسايطي نظرده توتولمور، داها دوغروسو، هر بيرينين خصوصي ديل وسايطي اولمور. نيطقين فونكسيالاري آيري-آيري نيطق ائكتلاريندا تظاهور ائتديگي اوجون خصوصي اولاراق اونلار اوجون «آيريلميش»، اونلار «تحكيم ائديلميش» ديل واسيطلرينه ماليكدير. بوتون بو فرقلر آيدين صورتده گؤسترير كي، ديلين فونكسيالاري ايله نيطقين فونكسيالاري بير-بيريندن فرقلنديريلمه ليدير.

نيطقين فونكسيالاريندان آشاغيداكليلري گؤسترمك اولار:

(1) نيطقين ماگيك (اوسون) فونكسياسي،

(2) نيطقين نوميناتيو ياخود «ماركا» فونكسياسي،

(3) نيطقين دياكرتتيك فونكسياسي،

(4) نيطقين او ككازيونال فونكسياسي،

(5) نيطقين سيقنال فونكسياسي،

(6) نيطقين ائموديو (ياخود ائموديو-ولوننتاتيو) فونكسياسي،

(7) نيطقين انكسپرئسيو فونكسياسي،

(8) نيطقين ائستنتتيك ياخود پونتيك فونكسياسي،

(9) نيطقين ائنتيك (ياخود ميلي) فونكسياسي،

(10) نيطقين فتيك فونكسياسي.

نيطقين ماگيك فونكسياسي. امريكاهيندولاري، آوستراليا و اوكلانديانين آبوريجنلري، آفريكانين هله ايبتيدياي قبيله قورولوشو دؤورو كئچيرن قبيللر اراسيندا نيطقين ماگيك فونكسياسي گئنئيش ياييلميشدير. اونلار سوزون فؤوق العاده و سيرلي تاثير قوومسینه ماليك اولدوغونا اينانير، اينانيرلار كي، سوزون گوجو ايله اطراف موحيطه تاثير ائتمك، اونو دگيشمك، آدامين آديني بيلمكله اونا خطر يئتيرمك اولار. حتا اينكيشاف ائتميش جمعيتلر ده ده ديني ياخود ديندن اولكي دونياگوروشه ماليك اولان بعضي آداملار اوز ديللرينده نيطقين ماگيك ياخود اونا ياخين مقصدلر اوجون ايستيفاده ائديرلر. اونلار نيطقين اونسيت واسيطه سي كيمي دئييل، روحلارلا دانيشماق، طبيعته تاثير ائتمك و س. اوجون ايستيفاده ائديرلر. آذربايجانليلار اراسيندا گئنئيش ياييلميش دوعا يازديرماق، جادو ائلتديرمك نيطقين ماگيك فونكسياسيندان باشقا بير شئي دئيلىدير. نوروز بايراميندان اولكي چرشنبه آخشامي آداملارين اود اوزريندن توللانيب «آغيريمي، بو غورومو يئر گؤتورسون، روزمو آلاه يئتيرسين» سؤيله مهي ده نيطقين ماگيك فونكسياسينا ميثال اولار بيلر. بابام منه غضب ائتميش

ایتي ساکيت لشدیرمک اوچون بئله بیر دوا اوخوماغي اؤیرتمیشدی: «کلیو هون باسیتون زیر ائهی بیل وسیت» (سؤزلرین نه دئمک اولدوغونو بیلیمیرم، حتا دوزگونلوگونه ده زمانت وئریمیرم). بو دا نیطقین ماگیك فونکسیاسیدیر. آ. ق. ستیرکین یازیر کی، «ایبتیدایی اینسان دیلدن تکجه تفکور اساسی و اونسیت واسیطهسی معناسیندا آلت کیمی ایستیفاده ائتمیردی، هم ده طبیعت حادثه لرینه تاثیر آلتی معناسیندا ایستیفاده ائدیردی، ائله دوشونوردو کی، آرزو ائتدیگی مقصده ماگیك حرکاتلرده کی یالواریش و اوسونون کؤمگی ایله چاتا بیلر» 1. ایندی بئله حتا عالی تحصیل آلمیش، هر جور عملرله سیلاخلانمیش، تامامیله مدنی آداملارین مونوتئیست (تک آلاهی) دینلرده- آلاها، بئغمبره، ایماملارا یالواریش و اوسونلا موراجیعت ائتمهسی ده نیطقین ماگیك فونکسیاسیدیر و سؤزون اعجازکار قوه سینه اینانماقدان باشقا بیر شئی دئییلدیر.

اینکیشاف ائتمیش جمعیتلرده سؤزون ماگیك فونکسیاسی اؤزونو تابو و ائوفنیزلرین مؤوجودلوغوندا کؤستریر.

نیطقین نومیناتیو یاخود «مارکا» فونکسیاسی. نیطقین بو فونکسیاسیندا اساس مقصد فیکری موعین بیر آدرئساتا (دینلهین) چاتدیرماق، اینسانلار آراسیندا کونتاكت (علاقه) یاراتماق دئییل، فیکرین بو و یا دیگر اوبیئکتینی کؤستریمک یاخود موعینلشدیرمکدیر. عادتین، نیطقین بو فونکسیاسیندا آدلیق جولملردن و نئرمینلوزی لئکسیکادان ایستیفاده ائدیلیر. نیطقین نومیناتیو فونکسیاسیندان کونکرنت اوبیئکتلری - جوغرافی منطقه لرین، ماقزالارین، موسیسه لرین، ایدارلرین، سنایع محصولونون آدلاندریلماسیندا ایستیفاده ائدیلیر. دیلین رنکلام مقصدیله ایشله دیلمهسی ده نیطقین نومیناتیو فونکسیاسینا نومونه اولای بیلر.

نیطقین دیاکریتیك فونکسیاسی. نیطقین غیری-نیطقی سینتوسیا لاری کوررئکسیا ائتمک (دوزلتمک) یاخود تاماملماق مقصدیله ایشله دیلمه سینه نیطقین دیاکریتیك فونکسیاسی دئییلیر. مثلا، خاهیش ائدیریم، منه گنجه-شهرینه دک بیر بیلنت و اورادان گنریبه باکی شهرینه دک بیر بیلنت وئرین عوضینه گنجه - اورایا و گنریبه-دئییریک. کؤسترمه ایشارهسی ده نیطقین بو فونکسیاسینا آیددیر.

نیطقین سیقتال فونکسیاسی. نیطقین بو فونکسیاسی دیاکریتیك فونکسیا ایله سیخ علاقهدار دیر؛ اونلاری بیرلشدیرمک ده اولار. نیطقین سیقتال فونکسیاسیندان نیطق واسیطه لریندن آدرئساتی خبردار ائتمک و 26 آدرئساتین موعین رنکسیا وئرمه سینه نایل اولماق مقصدیله ایستیفاده ائیلیمه سیدیر. آدرئسات اینسان دا، حیوان دا، گله جکده ایسه نیطقله ایداره ائدیلن مؤخانیزم ده اولای بیلر. بو زمان خصوصی ایشله نیلمیش سس بیرلشمه لری، سؤز بیرلشمه لری، آبرئویاتورالاشدیریلیمیش (ایکی و داها چوخ سؤزدن ایختیصارلا دوزلدیلیمیش سؤز) جولملر، هابئله خصوصی اینتوناسیا شکلینده نیطق سیقتالاریندان یاخود کوماندالاردان ایستیفاده ائدیلیر. نیطقین سیقتال فونکسیاسیندان خصوصن اینسانلارین امک فعالیتینده داها چوخ ایستیفاده ائدیلیر. نیطقین بئله سیمپرکتیک ایستیفاده سینه یوکلهمه و یوک بوشالتما زامانی ایشله دیلن «ماینا- ویرا» تیبلی نیطق سیقتالاری یاریم سیستئمینی نومونه کؤستریمک اولار.

نیطقین اوککازیونال فونکسیاسی. نیطقین بو فونکسیاسی نیطقه غیری-نیطقی سینتوسیا سینی داخیل ائدیلمه سینده اوزونو کؤستریر. بو، کونکرنت نیطق سینتوسیا سیندا نیطق سؤیلمی نین بو و یا دیگر انکویولنتت اوککازیونال عوضلنمه سیدیر. مثلا، بیر آدامین کوت (ساوادسیز) اولدوغونو کؤستریمک اوچون اونون آدینی چکدیکدن سونرا بارماغیمیزیلا ستولو یاخود دیواری تاقیلا دیریق. داها ایکی میثال کؤستریمک. بیر آدامین آخماق اولدوغونو کؤستریمک اوچون بارماغیمیزی گیجگاهیمیزا دایاییب فیرلادیریق، اوچوموزو هاوایا آچیق توتوب اینله ییریک. بیر نفرین سرخوش اولدوغونو بیلدیریمک اوچون بو غازی میزا چیرتما ووروروق.

نیطقین فتیک فونکسیاسی. نیطقین دانیسانلا دینلهین آراسیندا کونتاكت یاراتماق اوچون ایستیفاده ائدیلمه سینه نیطقین فتیک یاخود کونتاكت فونکسیاسی دئییلیر. گؤرونور، نیطقین بیرینجی سیقتال، ایلك نؤوبه ده وکاتیو شکیلده ایشله دیلمهسی ایله علاقهدار اولان چوخو حاللاری نیطقین فتیک فونکسیاسی ایله علاقهداریمک لازیم دیر. وکاتیولرین، خصوصن فوننتیک وکاتیولرین بعضی خصوصیتلرینی، اروپا دیلرینین اکثریتینده کی ضعیفه مییش (رئوکسیا اولونوموش) سینتاکتیک ترکیب لری ده، گؤرونور، نیطقین فتیک فونکسیاسینا آید ائتمک لازیم دیر.

نیطقین انموتیو فونکسیاسی. نیطقین انموتیو یاخود انموتیو-وولونتاٹیو فونکسیاسی دانیسانین حیس و ایفاده سینی ایفاده ائتمک مقصدیله ایشله دیلن سؤیلمر ده یاخود دانیشان دینلهینی موعین بیر حرکتی ائتمگه سؤوق ائتدیگه تظاهور ائدیر. نیطقین انموتیو فونکسیاسیندا رنگارنگ اینتوناسیا واسیطه لریندن، ایختیصاصلاشدیریلیمیش سؤیلمردن، سئجه لئکسیکادان و سپسیفیک جولمه کونستروکسیالاریندان ایستیفاده ائدیلیر؛ بو فونکسیانین، نئجه دئیرلر، اؤزونه مخصوص دیل واسیطه لری وار دیر.

نیطقین- انکسپرنسیو فونکسیاسی. نیطقین انکسپرنسیو فونکسیاسی دیلین انکسپرنسیو فونکسیاسی ایله سیخ علاقهدار دیر، لاکین دیلچیلیک ادبیاتیندا، هابئله پسیکولوگیایا حصر ائدیلمیش ادبیاتدا دیلین انکسپرنسیو فونکسیاسی اطرافلی تدقیق ائدیلمگه حالدا نیطقین انکسپرنسیو فونکسیاسی ضعیف تدقیق ائدیلمیشدیر. علمی ادبیاتین اکثریتینده نیطقین بو فونکسیاسی نین مؤوجودلوغو هئج کؤستریلیمه مییش، تک-توک ادبیاتدا نیطقین انکسپرنسیو فونکسیاسی نین دا مؤوجود اولدوغو کؤستریلیر، لاکین بو فونکسیانین ایفاده واسیطه لری، سحییه وی خصوصیتلری تحلیل ائدیلمیر.

نیطقین انکسپرئسیو فونکسیاسی فیکرین ایفاده لی وئرلمه سینه خیدمت ائتدیگی اوچون ائوسونال دیل و ایدیلریندن ایستیفاده ائدیر. بئله دیل و ایدیلرینه خصوصی لئکسیک و ایدیلر، نیدالار، هابئله وورغو، اینتوناسیا و س. عاید اندیلبلر.

نیطقین انستنتیک یاخود پونتیکی فونکسیاسی. علمی ادبیاتدا نیطقین بو فونکسیاسی پونتیکی فونکسیا دا آدلانیر. بو فونکسیا دیلدن باشقا پونتیکی و ادبیاتا دا عاید اولدوغو اوچون ادبیاتدا اونون گنیش تدقیقینه راست گلیریک. دوزدور، علمی ادبیاتدا داها چوخ نیطقین پونتیکی فونکسیاسیندا ایشله دیلن دیل واسیطه لریندن صؤحبت گنیر، آنجاق بو فونکسیانین اوزو ده کیفایت قدر سجهیلندیریلیر.

دیلهچیلیک ادبیاتیندا انستنتیک (پونتیکی) فونکسیا گاه دیل، گاه نیطقه عاید اندیلیر. بو اوندان ایره لی گلیر کی، انستنتیک فونکسیا بدیعی ادبیاتدا چوخ گنیش یاییلمیش دیل واسیطه لریندن ایستیفاده ائدیر و فیلولوقلار آراسیندا گنیش نوفذا مالیکدیر، دیگر طرفدن، بو فونکسیانین صیرف اوزونه مخصوص نیطق ایفاده واسیطه لری واردیر. مثلا، پراقا دیلهچیلیک مکتبی نین نوماینده لری اوز «تئزیسلرینده» اوزو صیرف دیل فونکسیاسی حساب ائدیر، اونا گنیش یئر وئریر و پونتیکی فونکسیانین نیطق فونکسیاسی حساب ائتمگی اونون اهمیتی آزالتماق کیمی قییمتلندیریلر. دوزدور، اولار بو فونکسیانین سجهیلندیررکن آیدین تئرمینولوگیادان ایستیفاده ائتمیرلر، گاه دیلین پونتیکی فونکسیاسی، گاه پونتیکی دیل، گاه پونتیکی یاخود ائوسونال، یا دا آففکتیو نیطق فعالیتیندن دانیشیرلار، باشقا سؤزله دئسک، دیلین یاخود نیطقین فونکسیالارینی، خصوصی نؤوع نیطق قورولوشونو و دیل ستر وکتورونون ژانر-اوسلوب ایستراتیگی کاسینی فرقلندیرمیرلر.

پراقا دیلهچیلیک مکتبی نین نوماینده لری پونتیکی نیطقین اوزو پونتیکی اولمایان نیطقین فرقلندیرن اساس خصوصیتینی اونون دیل خارجی رنالیغا باشقا جور موناسیبتینده گوروردولر. اونسیت فونکسیاسینا مالیک اولان نیطق ایشاره اندیلنه یؤنلدیگی حالدا پونتیکی فونکسیا مالیک نیطق ایشارمین اوزونه یؤنلدیبلر. بو سؤزلر پونتیکی نیطقه دوزگون قیمت وئریر. لاکین علاوه ائتمک لازیمدیر کی، نورمال پونتیکیا تکجه ایشارمه یوخ، هم ده ایشاره اندیلنه یؤنلدیبلر، چونکی بئله پونتیکیا اوزونون هر بیر عونصورو ایله دیلدن کناردا یئرلشن مو عین بیر معنا ایفاده ائدیر.

آ. مارتینه یازیر کی، انستنتیک فونکسیا دیلین کومونیکاتیو و انکسپرئسیو فونکسیالاری ایله سیخ علاقه داردیر.

نیطقین اننتیک فونکسیاسی. دیلهچیلیک ادبیاتیندا بعضاً نیطقین اننتیک، یعنی دانیشانین میلی منسوبیتینی ایفاده ائتمه فونکسیاسی نین اولدوغو دا گؤستریلیر. بو فونکسیا دا گاه دیل، گاه نیطقه عاید اندیلیر. آ. لئونتیو اونو دیلین میلی-مدنی فونکسیاسی، آ. ق. آغایئو ایسه دیلین اننتیک فونکسیاسی آدلاندیریر. آ. ق. آغایئو بو فونکسیا حاقیندا «میلتنین تشکولو و قورونماسی فاکتورو» کیمی، «اننتیک داخیلی بیرلشمه» فونکسیاسی کیمی دانیشیر 27. م. ن. قوبولقو دا دیلی موهوم اننتیک مو عینلشدیرجی حساب ائدیر.

بو سؤزلرده مو عین قدر حقیقت واردیر. دیله ائله عونصورلر واردیر کی، بونلار یالنیز همین دیله عاید. اولا بیلر، باشقا بیر دیله همین عونصورلری تاپماق غیری-مومکوندور. نیطقین بو خصوصیتی اونون اننتیک فونکسیاسی ساییلا بیلر.

نیطق دیلین خارجی تظاهورو، اونون کونکرئت حیاتا کچیریلمه سیدیر. بونا گوره ده طبیعی اولاراق هر هانسی نیطقه دیلین فونکسیالاری دا اوز عکسینی تاپمالیدیر و تاپیر. دیل فونکسیالاریندان علاوه نیطقین یالنیز اوزونه مخصوص اولان فونکسیالاری دا مؤوجوددور. محض بونا گوره دیر کی، نیطقین بعضی فونکسیالاری دیلین فونکسیالاریندا اوزونو گؤستریر، بعضی فونکسیالاری ایله یاناشی تظاهور ائدیر.

نیطقه یاردیمچی واسیطه لر. نیطقین انکسپرئسیو فونکسیاسیندا موختلیف پارالینقویستیکی حادیتلر نیطقه یاردیمچی واسیطه لر کیمی چیخیش ائده بیلر. بئله پارالینقویستیکی حادیتلره معنالی حرکتلر - میمیکا و ژئستلر نومونه اولا بیلر. اوزون، گؤزلرین، دوداقلارین، بورنونون و آیین حرکتی واسیطه سیله فیکرین ایفاده سینه میمیکا دئییلیر؛ الین، قولون، آغین، باشین و بدنین حرکتی ایله فیکرین ایفاده سینه ژئست دئییلیر.

مو عاصیر دؤورده پارالینقویستیکی ایله ایستر دونیانین هر یئرینده، ایسترسه خارجی اولکه لرده مشغول اولورلار؛ خارجه بو حاقدا حنا مونوقرافیا دا یازیلیمشدیر. آذربایجان دیلهچیلیگینده پارالینقویستیکی حاقیندا ایلک معلوماتا ز. وئردیئو، ف. آغایئو و م. عادیلوون یازدیقلاری «دیلچیلیک پروبلملری» (باکی، 1982، س. 133-149) آدلی اثرده راست گلیریک. لاکین قنید ائتمک لازیمدیر کی، پارالینقویستیکی حادیتلر نینکی آذربایجان دیلهچیلیگینده، حنا اینکیشاف انتمیش روس دیلهچیلیگینده بئله هله تدقیق اندیلیمه میشدیر. پارالینقویستیکی حادیتلرین تدقیقین نین دیلهچیلیک اوچون، دیلین اوزیرمه یلمه سی اوچون بؤیوک اهمیتی واردیر. مثلا، اجنبی مو عین بیر دیله نه قدر یاخشی دانیشسا دا همین دیله دانیشان آدم (اجنبی نین دانیشدیگی دیل آنا دیلی اولان آدم) اونون نیطقینی دوزگون قاوراماز. دونیادا ائله دیلر واردیر کی، پارالینقویستیکی حادیتلر سیز، مثلا، ژئستلر سیز، کچینه بیلیمیر. دئییلدیگینه گوره، ایتالیان دیلینده، خصوصن اونون نئاپولیتان دیالکتینده ژئستلر سیز داینشیدقا تمیز ایتالیان دیلینده دانیشماغینا باخمایاراق ایتالیانلار سنی باشا دوشمور.

ميميكا و ژئستلرين معناسي اولجهدن شرطلنديريلمهليدير، بئله اولماديقدا اونلار اونسيته خيذمت انده بيلمز: ميميكا و ژئستله دانيشانلار بير-بيريني باشا دوشمز. موللا نصرالدينين لطيفه لر يندن بير ي بونو پارلاق ثوبوت اندير: «باشقا مملكتلرين بيريندن امير تئيمورون يانينا بير عاليم گلير، ترجمه چي واسيطه سيله بير چوخ صؤحبت انديكدن سونرا، بو مملكتين عاليملري ايله گؤروشمك ايسته ديگيني بيلديرير. تئيمور بوتون عاليملري ييغير. انجاق بو عاليملردن هئچ بير ي بو اجنبي عاليمله موباحيئه گيريشمگه جورأت ائله مير. آخيردا بونلارين بو قدر قورخدوقلاريني گؤرن موللا موباحيئني اؤز بوينونا گؤتورور. مجلس قورولور. اجنبي عاليم يئرده بير دايره چكيب اوزونو موللايا توتور. موللا بير آز فيكيرلشيب دايره ني ايكي يئره بؤلور. گؤرور عاليم دانيشمير. بير جيزيق دا چكيب بؤلور دؤرد يئر، اوچ حيصه سيني اؤزونه طرف چكير، بير حيصه سيني ايسه اجنبي عاليمه وئيرير كيمي حركت ائله يير. اجنبي عاليم راضيلاشير. بوندان سونرا عاليم اليني آرخاسي يئره دوغرو يومولو بير وضعيته توتاراق موللادان جاواب گؤزله يير. موللا دا اليني تاماميله بونون عكسینه، يعني بارماقلاريني يئره دوغرو توتماقلا جاواب وئيرير. عاليم بونا دا راضي اولور. اوچونجو دفعه عاليم اوزونو ايشاره اندرك يئيرير كيمي حركت گؤستيرير، موللا دا تئز جيبيندن بير يومورتا چيخاردير و قوللاريني قوش قانادي كيمي چيرير.

عاليم گولهرك موللانين اليندن اؤپور. موللا گندير. تئيمور ترجمه چي واسيطه سيله عاليمه موراجيعت اندرك سوروشور:

- بو ايشارلردن بيز هئچ بير شئي انلامديق.

عاليم دئير:

- دنيا حاقيندا فيكيرلر موختليفيدير. من يئرده او دايره ني جيزماقدا يئر كوره سي نين يومرو اولدوغونو دئيريرك سيزين عاليمين بو بارده فيكيري بيلمك ايسته ديم. ماشاللا سيزين عاليم، تئز كورنن ائكاتورونو چكدي، سونرا دؤرد يئره بؤلهرك اوچ حيصه سي نين سو، بير حيصه سي نين قورو اولدوغونو قنيد اندي. سونرا من كوره اوزرينده اولان بيتكيلرين حياتي حاقيندا اونون فيكيري بيلمك ايسته ديم. عاليمين بونا دا دوغرو جاواب وئردي. بوتون بيتكيلرين هاميسي نين ياغيش و گونش شو عالاري واسيطه سيله ياشايدغي ني دئدي. اوچونجو سوال اولاراق من اينسانلار و حيوونلار حاقيندا اونون فيكيري بيلمك ايسته ديكدن او تئز، بير يومورتا ايله قوشلارين دخي بو جينسه عايد اولدوقلاريني منيم يادما سالدي.

عاليم گنديكدن سونرا تئيمور موللاني چاغيريب اونون عاليمله اولان سوال-جاواي حاقيندا سوروشور، موللا دئير:

- ائه، عاليم... من ده ائه بيليرديم كي، دوغرودان دا بير درين آدامدير. او لاپ سارساق، قارينقولونون بيريسي ايميش كي... اول يئرده بير دايره چكيب منه دئدي كي، آي ايندي بورادا بير تاوا قايقاناق اولايدي. من ده تئز ياري بؤلوب دنديم كي، هاميسي نين سنه وئرمز لر، بيز ده واريق. گؤردوم، آشنام راضي اولمور. تئز بير ده اورتادان بؤلوب اوچ پاييني اؤزومه گؤتوردوم كي، «گؤرمه ميشليك ائلسن، بئله اولار». كيشي گؤردو كي، قايقاناق الدن گنده جك، راضي اولدو. ايكي نجي دفعه اليني گويه توتدو كي، «ببر قازان پلولا نجه سن؟»-من ده اليمي اوزو آشاغي توتوب دنديم: «اوستونده قاراسي اولسا، يئيرم». اوچونجو دفعه قاريني منه گؤستريب دئدي: «بولدان گل ميشم، آجام». من ده تئز جيبيندن يومورتاني چيخارديم كي؛ «جانين اوچون، من اوزوم سندن ده آجام، اؤزو ده جيبimde بيرجه دنه يومورتا وار، هئچ اوز وورما، وئر بيلمه جگم» 28.

ميميكا و ژئستلر سيتواتيو شرطلندير يديگي كيمي ميلي باخيمدان دا شرطلير - عيني بير ژئست موختليف خالقلاردا موختليف معنا ايفاده اندير؛ مثلا، باشين يوخاريدان آشاغييا دوغرو تر پهديله سي بعضي خالقلاردا «بلي»، باشقالاريندا «خنيير» معناسي ايفاده اندير.

نيطقين دياكرينيك فونكسياسيندا ايشاره ژئستلري ديلين ائكيوالنتي كيمي چيخيش اندير.

نيطقين اوكلازيونال فونكسياسيندا دا يارديمچي واسيطه لر دن ايستيفاده انديلير. مثلا، بيرينين ساوادي سيز ياخود آخماق اولدوغونو دئتمك ايسته ديكدن ستولو ياخود ديوار ي تيقلدا ديري ق، بيرينين دلي اولدوغونو گؤسترمك ايسته ديكدن ايسه شهادت بارماغي ميزي گيجگاهيميزا دايييب فير لاديري ق.

ايستر ديل، ايستر سه ده نيطقه يارديمچي واسيطه لر مستقيل ايشلنير، حتا مستقيل معنايا دا ماليك دئييلدير؛ اونلار يالنيز ديلله و نيطقه بير ليكده ايشلنير و اؤز سئمانتيك معنالاريني دا يالنيز ديل و نيطق احاطه سينده، موحيطينده آير.

- 1 V. A. Zveqintsev. Teoretiçeskaya i prikladnaya linqvistika. M.,1969, s. 19.
2. K. İ. Platonov. Slova kak fizioloqiçeskiy i leçebniy faktor,M., 1962.
3. 4. V. F. Porşnev. O naçale çeloveçeskoy istorii
5. B. F. Porşnev. O naçale çeloveçeskoy istorii
6. 7. -A. P. Potseluevskii. K voprosü o drevneyšem tipe zvukovoy reçi
8. - Denotat - müvafiq dil vahidinin əks etdirdiyi xarici aləmin əşya və hadisələri.
9. Formant-sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərin ümumi adı.
10. -B. P. Porşnev. O naçale çeloveçeskoy istorii
11. Sintaqm-1) təyin və təyinlənən iki üzvün birləşməsindən ibarət vahid, 2) məna bitkinliyinə malik ritotik söz qrupu.
12. F.P.Filin. Problemi sosyalnoy obslovennosti yazika. “Yazik i obşestvo Tezisi dokladov” 1966
13. Yakobson. “Linguistics and poetics. Style in language. N.York- London 1960
14. 15. Y. D. Deşeriev. Sotsialnaya linqvistika, 1977
16. F. Kainz. Psychologie der Sprache. Stuttgrt 1941
17. A. R. Luriya. Mozq çeloveka i psikoloqiçeskie protsessi, 1970
18. B. F. Porşnev. O Naçale çeloveçeskoy istori
19. A.A.Leontyev. Yazik Reç Reçevaya Deyatelnost 1969
20. A. Qurbanov. Ümumi dilçilik. Bakı, 1977
21. V. A.Aerorin. Problemi izuçenia funktsionalnoi storonı yazıka. 1975
22. D. Deşeriev. Sotsialnaya linqvistka
23. V. II Voloşinöv. Marksizm i Filosofiya Yazıka 1929.
24. D. Deşeriev. Sotsialnaya linqvistka
25. A. A Leontiev. Yazık, reç, reçevaya deyatelnost 1969,
26. A. Q. Spirkin. Proisxojdienie yazıka i ego rol v formirovanin mışlenia. «Mışlenie i yazık», 1957,
27. A.Q.Ağaev, Funktsi yazıka kak etniçeskovo priznaka, “Yazik i obşestva”. 1968.
28. Molla Nəsrəddinin lətifələri. Bakı